

KO E SIASI 'O SISU KALAISSI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ • SUNE 2020

Lihona

KO E
Ngaahi Me'a
ne Hoko 'i
he Fakahā
THE 1829

peesi 12

'Oku Mateuteu Nai 'Eku Tamasi'i
'oku Faingata'a'ia Fakaesinó
ke Papitaiso? peesi 18

Me'akai 'oku Koví ki ha Taha:
Ko hono 'Ai e Lotú ko ha
Feitu'u Malu Angé, peesi 22

Fakamatala'i 'aki e Me'a
'oku Malavá, 'Ikai ko e Me'a
'oku Ta'emalavá, peesi 28

‘OKU ‘I
HENI ‘A E
SIASÍ

Kolo ‘Okalaní **Penisilivēnia,**

USA

Ko e 'api ko 'eni 'i he Feitu'u ne Fakafoki mai ai e Lakanga Fakataula'eikí ko ha toe langa fo'ou ia 'o e 'api 'o Siosefa mo 'Ema 'i Hāmoní, 'a ia 'oku 'iloa he taimí ni ko e Kolo 'Okalaní.

10

Ngaahi uooti mo e ngaahi kolo, kau ai e Kolo Sesikuehana 'o e Siasí, 'i he Siteiki Sikalanitonni Penisilivēnā.

160

Maile (km 'e 260) mei he Feitu'u ne Fakafoki mai ai e Lakanga Fakataula'eikí ki he Temipale Palmyra New York.

15

Ngaahi fakahā ne ma'u 'i Hāmoni, Penisilivēnā, 'a ia 'oku fakakau 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

70

Fakafuofua ko e peseti 'o e Tohi 'a Molomoná ne liliu 'i he 'api 'o Siosefa mo 'Emá.

1804

'Oku fanau'i 'a 'Ema Heili (ne mali kimui ange mo Siosefa Sāmitá) 'i Hāmoni.

1829

Foaki 'e Sione Papitaiso 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné kia Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele. Na'e foaki kimui ange 'e Pita, Sēmisi, mo Sione 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí kiate kinaua.

1960

'Oku fokotu'u e maka fakamanatu 'i he feitu'u ke fakamanatua e fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí.

2015

'Oku fakatapui 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'a e Feitu'u ne Fakafoki mai ai e Lakanga Fakataula'eikí.

Ako lahi ange fekau'aki mo e ngaahi feitu'u fakahisitōlia 'o e Siasí 'i he history.ChurchofJesusChrist.org.

Ngāue Faka-
etauhī 'o fakafou
'i he Houalotu
Sākalamēnití

8

Ko e Fatongia Mahu'inga
'o e Lakanga Fakataula'eikí
'i hono Fakafoki mai 'o e
Ongoongolele'
Eletā Gary E. Stevenson

12

Ko hono Tokanga'i e
Me'atokoni 'oku Kovi ki
ha Taha 'i he Siasí
Lisa Ann Thomson

22

Ngaahi Fie Ma'u mo e
Ngaahi Lēsoni Makehe
*'Eletā Paul B. Pieper mo
Melissa T. Pieper*

28

Ko e Fili ke Papitaisó

Naá ku feinga kimuú ni mai mo hoku huse-pānítí ke fakapapau'i pe na'e mateuteu homa foha ta'u fitú ke papitaiso. 'Okú ne faingata'aia fakaesino (autism), ko ia na'e 'ikai ke ma fakapapau'i pe na'a ne ma'u e mahino fe'unga ke 'eke'i meiate ia e fili ko 'ení. Te ke lava 'o lau 'i he peesi 18 fekau'aki mo e ngaahi me'a lahi ne ma fakakaukau'i 'i he'ema feinga ke fai e fili 'oku tonú.

'I he'eku hoko ko ha mataotao faingata'aia fakaesino 'a e Siasí, 'oku ou 'ilo 'oku loto-holi 'a e tokolahi 'o e kakai faka'ofo'ofa 'oku faingata'aia fakaesinó ke ongo'i 'oku talitali lelei kinautolu 'i he lotú. Ki hotau ngaahi tuonga'ané mo e tuofafine kotoa 'oku faingata'aia fakaesinó pea mo honau ngaahi famili, 'okú ma pehē atu: 'Oku mau 'ofa mo fie ma'u kimoutolu, pea loto ke ako e founiga ke lelei ange ai hono tokangaekina kimoutolú.

'Oku tokoni ha ngaahi fakamatala 'i he makasini ko 'ení ke mahino kiate kitautolu e faingata'aia fakaesinó pea mo e founiga te tau lava ai o talitali lelei ange ai kinautolu 'i hotau ngaahi uötí mo e tukui koló:

- Peesi 28: 'Oku hanga 'e 'Eletā Paula B. Paipa 'o e Kau Fitungofulú mo hono uaifi ko Melisá, 'a ia 'oku 'i ai ha'ana tama

'oku faingata'aia fakaesino, 'o 'omi ha 'amanaki lelei mo e fakalotolahi ki he ngaahi mātuá.

- Peesi 21: Te ke lava 'o ma'u 'i he faka'osinga 'o 'eku fakamatalá ha ngaahi fakakaukau ki he founiga ke tokangaekina lelei ange ai e kau mémipa 'oku faingata'aia fakaesinó 'i he ngaahi lēsoni mo e ngaahi uiu'i 'i he Siasí.
- Peesi K16: 'E lava 'e he mātuá 'o faka'ao-naga'i e talanoa ko 'ení 'i he Kaume'á ke tokoni ki he'enau fānaú ke nau vakai ki ha sipinga 'o e hoko ko ha kaungāme'a ki ha taha 'oku faingata'aia fakaesinó.

'I ho'o lau e makasini ko 'ení, manatu'i "oku mahu'inga lahi 'a e ngaahi laumālié 'i he 'ao 'o e 'Otuá" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10). Te tau lava 'o tokoni ke tanumaki ha ngaahi 'ātakai 'o e 'ofa mo e talitali lelei 'i 'api mo e Siasí, kae lava 'a kinautolu kotoa 'oku fie ha'u pea hoko 'o hangē ko Sīsuú 'o ma'u e faingamālie ko iá.

'I he 'ofa lahi atu,

Katie Edna Steed

Mataotao ki he Faingata'aia Fakaesino, Potungāue ki he Lakanga Fakataula'eikí mo e Fāmilí

Fakahokohokó

5 Ko Hono Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ☺

6 Ngaahi 'Ata 'o e Tuí ☺

Lini Uila'aau

Na'e fa'a fefau'hi 'a Lini mo e ongo'i 'itá. Ka na'e tokoni'i ia 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí ke fetongi 'ene 'itá 'aki 'a e nongá.

8 Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí

Ngāue Fakaetauhí 'o fakafou 'i he Houalotu Sākalamēnití

'Oku 'omi 'e he houalotu sākalamēnití ha ngaahi faingamālie ke tau fetu'utaki ai mo ngāue fakaetauhí ki he ni'ihi kehé.

12 Ko e Fatongia Mahu'inga 'o e Lakanga Fakataula'eikí 'i hono Fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí

Fai 'e 'Eletā Gary E. Stevenson

Fakamālō 'i hono fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí ki he māmaní, na'e malava ai ke fakahoko hono Fakafoki mai 'o e ongoongoleleí.

18 'Oku Mateuteu Nai 'Eku Tamasi'i 'oku Faingata'a'ia Fakaesinó ke Papitaiso?

Fai 'e Katie Edna Steed

Ne'amani ke hokosia e ta'u valu homa fohá. Ka te ma lava fefé 'o fakapapau'i na'a ne mateuteu ke papitaiso?

22 Ko hono Tokanga'i e Me'atokoni 'oku Kovi ki ha Taha 'i he Siasí

Fai 'e Lisa Ann Thomson

Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tau faka'aonga'i e me'akaí ke fakahaa'i 'etau 'ofá. Ka 'i he ngaahi tükunga fakatu'utāmaki 'o e me'akaí 'oku kovi ki ha tahá, 'e lava ke hoko e si'i 'a e me'akaí ko hano fakahaa'i 'o e 'ofá.

28 Ngaahi Fie Ma'u mo e Ngaahi Lēsoni Makehe

Fai 'e 'Eletā Paul B. Pieper mo Melissa T. Pieper

'Oku faingata'a'ia fakaesino homa 'ofefiné. Kuó ma ako lahi ange meiate ia 'i he me'a kuó ma fakakaukau ki aí.

32 Ngaahi Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ☺

'Oku fanongo ha faiako ki he le'o 'o e palōfítá 'i ha feitu'u ta'e amanekina; 'oku fili ha tangata 'i he'ene ngāué mo e ongoongoleleí; 'oku lotua 'e ha ongo me'a mali ke malu 'ena tama te'eki fā'ele'; 'oku fakaava e loto 'o ha tangata 'i he'ene 'a'ahi ki he temipalé.

36 Ko Hotau Ngaahi 'Apí, Hotau Ngaahi Fāmilí ☺

Ko ha Me'a'ofa 'o e 'Ofá

Fai 'e Faith S. Watson

'I he tāpuaki lakanga fakataula'eiki ongo mo'oni 'a hoku husepānítí ki he'ema pēpē fefiné, na'a ku vakai ki he 'ofa 'a e Tamai Hēvaní ko ha me'a'ofa kiate kitautolu.

38 Ha'u, 'o Muimui 'late Au: Tohi 'a Molomoná ☺

'E lava e ngaahi fakamatala fakauike ko 'ení 'o tokoni ki ho'o aka e Tohi 'a Molomoná he māhina ní.

☺ Ngaahi Laukonga Nounou

☺ Tokoni ki heHa'u, 'o Muimui 'late Au

'I he Takafí

Kiate Kimoua 'a Hoku Ong
Kaungā-Tamaio'eiki, tā 'e
Linda Curley Christensen
mo Michael Malm

Ngaahi vahé

Kakai Lalahi Kei Talavoú

42

'E lava ke fakamanavahē **hono faka-kaukau'i ho'o teití**—ka 'oku 'ikai fie ma'u ia ke pehē. Lau e ngaahi talanoa mei he kakai lalahi kei talavou kuo ola lelei 'enau **tukuange 'a e loto-mafasia** 'i he fekumi ki ha hoa ta'engatá.

To'u Tupú

50

Ako kau ki he **hisitōlia 'o e houalotu 'a e Kau Finemuí**.

Fānau

Ko e Kaume'á

Ako fekau'aki mo 'Āpisí pea fe'iiloaki mo ha ngaahi kaungāme'a mei Siamane.

NGAAHI TALANOA 'OKU MA'U FAKA'ILEKITULŌNIKA PĒ 'I SUNÉ

**Na'a Ne Fie Ma'u ha Tāpuaki
Lakanga Fakataula'eiki Te u Lava
Nai 'o Fakahoko la?**

Fai 'e O'Dale Johnson

'Oku vahevahe 'e ha tokotaha lahi kei talavou 'a e founa na'a ne ikuna'i ai 'ene tailili 'i hono foaki e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí.

**Ko e Me'a ne Ako'i Mai 'e he Fai-
ngata'aia Fakaesino Hoku 'Ofefiné
fekau'aki mo e 'Alo'ofo'**

Fai 'e Jeffrey S. McClellan

Ko e 'omi 'e ha tamai ha fakakaukau ki he founa 'oku 'oange ai 'e he 'alo'ofo 'a Sīsū Kalaisi ha 'amanaki lelei 'i hono ngaahi tükungá.

**Ko e Falala ki he Ngaahi Ue'i hono
Uá pea mo e Tataki 'a e Laumālié**

Fai 'e Marie Netzler

Ko e vahevahe 'e ha tokotaha lahi kei talavou 'i 'Aositelēlia 'a e founa ne hoko ai ha me'a mahu'inga 'i he'ene mo'ui 'i he'ene toe 'oange ha faingamālie ki ha taha.

**'Oku Fakamanatu mai 'e he Te'eki
Malí ke u Falala ki he Palani Kakato
'a e 'Otúá Ma'akú**

Fai 'e Christina Cotterall

'Oku vahevahe 'e ha tokotaha lahi kei talavou 'a e founa na'a ne ma'u ai ha 'amanaki lelei fo'ou ki he'ene mo'ui 'i he taimi ne 'ikai hoko ai e ngaahi me'a 'o fakatau ki he'ene palani.

SUNE 2020 VOL. 44 NO. 6

liahona 16721 900

Makasini fakava'apule'a'ngā 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesiteni 'Ulukí: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring

Ko e Kōlōmu 'o e Kau 'Apostolo 'o Toko Hongofulu Mā Uá: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares

'Etítá: Randy D. Funk

Kau 'Etivásá: Becky Craven, Sharon Eubank, Cristina B. Franco, Walter F. González, Larry S. Kacher, Jan E. Newman, Adrián Ochoa, Michael T. Ringwood, Vern P. Stanfill

Talékita Pulé: Richard I. Heaton

Talékita 'o e 'U Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisirisi: Garff Cannon

'Etítá Pulé: Adam C. Olson

Tokoni 'Etítá Pulé: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Camila Castrillón

Timi ki he Tohí mo e 'Etítá: David

Dickson, David A. Edwards, Matthew D.

Filton, Garrett H. Garff, Jon Ryan Jensen

Aaron Johnston, Charlotte Larcabal,

Michael R. Morris, Eric B. Murdock,

Joshua J. Perkey, Jan Pinborough,

Richard M. Romney, Mindy Selu, Lori

Fuller Sosa, Chakell Wardleigh, Marissa

Widdison

Talékita Faka'ātī: Tadd R. Peterson

Fokotu'utu'ú: Jeanette Andrews, Fay P.

Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott,

Thomas Child, Joshua Dennis, David

Green, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen,

Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Aleni

Regehr, Mark W. Robison, K. Nicole

Walkenhorst

Kou'otíneita 'o e Intellectual Property:

Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini:

Jane Ann Peters

Fakatahataha'i 'o e Makasini: Ira

Glen Adair, Julie Burdett, José Chavez,

Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygi, Ginny J.

Nilson, Marrissa M. Smith

Kimura pe'a Pákí: Joshua Dennis

Talékita Faipákí: Steven T. Lewis

Talekita ki hono Tufákí: Nelson Gonzalez

Túasila Meilí: Liahona, FL, 23, 50 E.

North Temple St., Salt Lake City, UT

84150-0023, USA

Ko e Liahona'ó (ko ha lea ia i he Tohí 'a

Molomoná 'oku 'uhinga ko e 'kāpasa' pe

'me'a fakahinohino,') pea 'oku pulusi ia 'i

he lea faka'ālopani'ha atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

ke fakatauha 'oku 'ikai fakomésiale

(kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku

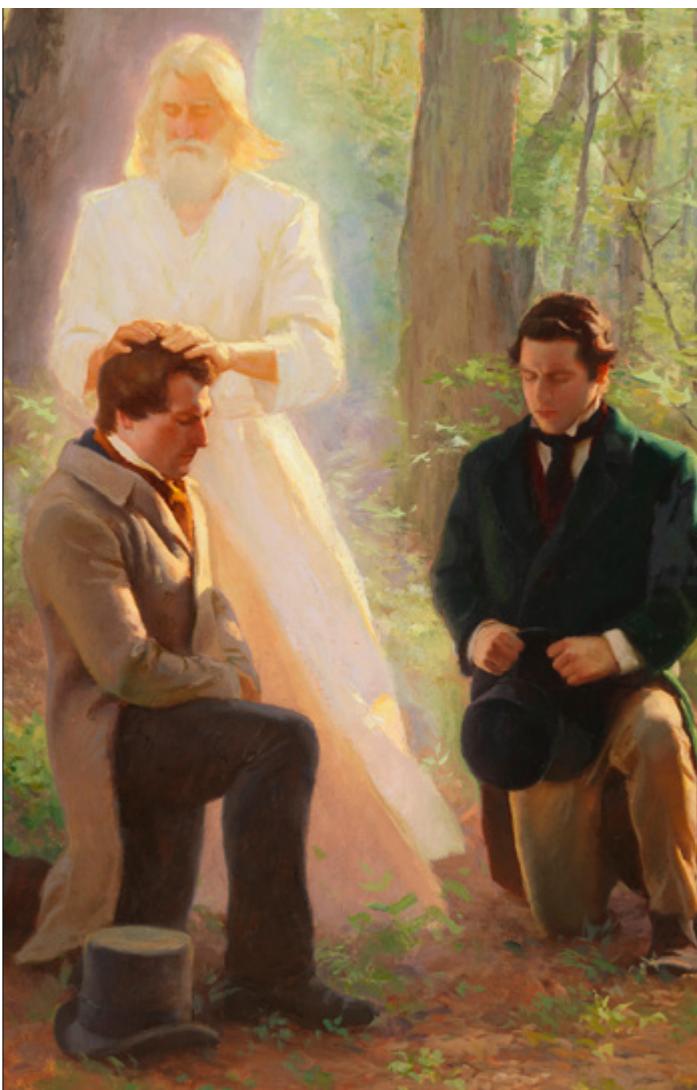
ke he 'i ka tokai fakahā atu. 'E malava

Ko Hono Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné

Na'e foaki 'e Sione Papitaiso 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné 'i he 'aho 15 'o Mē 1829 kia Siōsefa Sāmita mo 'Oliva Kautele. 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi konga ko 'eni ne to'o mei he'ena manatu ki he 'aho mahu'inga ko iá, 'a e fakaofo 'o e me'a ne hokó.

“**N**a'e talamai 'e he talafekau 'a ia na'a ne 'a'ahi mai kiate kimaua 'i he taimi ko iá mo ne foaki kiate kimaua 'a e Lakanga Fakataula'eiki ko 'ení, ko **hono hingoá ko Sione**, 'a ia 'oku ui ko **Sione** ko e **Papitaiso** 'i he **Fuakava Fo'oú**, pea ko 'ene ngāue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a Pita, Sēmisi, mo Sione, 'a ia na'a nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e Lakanga Fakataula'eiki 'o Melekisētekí." Siōsefa Sāmita, 'i he Siōsefa Sāmita—Hisitōlia 1:72; tānaki atu e fakamamafá

Vitiō mei he Tohi Tapú 'oku fakatāta'i ai hono papitaiso 'e Sione Papitaiso 'a Sisū Kalaisi.

Na'e 'i ai foki 'a 'Oliva Kautele mo Siōsefa Sāmita 'i he 1836 'i he taimi ne fakafoki mai ai e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he Temipale Ketilaní.

"Na'e folofola mai 'a e, **le'o 'o e Huhu'í** kiate kimaua 'aki 'a e melino, 'o hangē ko e fai mei he lotolotonga 'o e ta'engatá, pea lolotonga 'a e mavaea 'a e veilí pea 'alu hifo 'a e 'āngelo 'a e 'Otuá kuo kofu ia 'aki 'a e nāunau, 'o ne 'omai 'a e pōpoaki kuo lahi 'a e 'amanaki ki aí, pea mo e ngaahi kī 'o e Ongoongolelei 'o e fakatomalá. Ko e fiefia ka ko ha fiefia! ko e fakatumutumu ka ko ha fakatumutumu! ko e ofo ka ko ha ofo!"

'Oliva Kautele, 'i he Siōsefa Sāmita—Hisitōlia 1:71, fakatokanga'i ange; tānaki atu e fakamamafá

Vaitafe Sesikuehaná 'i Hāmoni Penisilivénia, ofi ki he feitu'u na'e papitaiso ai 'a Siōsefa Sāmita mo 'Oliva Kautele 'i he 'aho 15 'o Mē 1829.

Ke ako lahi angefekau'aki mo hono fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eiki mo hono ngāfa mahu'ingá, vakai ki he fakamatala 'a 'Eletā Keuli E. Sitivenisoni ko e "Ko e Fatongia Mahu'inga 'o e Lakanga Fakataula'eiki 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei" 'i he peesi 12.

Lini Uila'au

Savai'i, Ha'amoa

Na'e fefā'uhī 'a Lini mo e ongo'i 'itā pea mo e 'ikai fa'a kātakī. Ka 'i he'ene kau mo hono husepānīti ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, na'e ongo'i 'e Lini e mōlia atu 'a e ngaahi ongo ko iá 'i he'ene mo'ui 'aki e ongoongolelei.

TOKOTAHĀ FAITAÁ, LESLIE NILSSON

Na'a ku kamata hono ako e ongoongoleleí pea ako fakafou 'i he ngaahi akonaki 'a e Siasi e 'ofa 'a Sisū 'i he fānaú. Na'a Ne anga-'ofa ma'u pē kiate kinautolu.

Na'a ku kamata feinga ke u hangē ange ko Sisuú. 'Oku ou feinga he taimí ni ke toe lelei ange 'eku 'ofa 'i he kau mēmipa kotoa hoku fāmilí. 'Oku ou tuku ha taimi lahi ange ke feohi ai mo kinautolu ke 'ilo'i 'enau ngaahi fie ma'u. 'Oku mau lau fakafāmili e folofolá mo lotu fakataha 'i he pō kotoa pē.

'Oku vaivai ange hoku lotó he taimí ni. 'Oku ou ongo'i 'a e 'ofa, nonga, mo e fiefia lahi ange 'i homau 'apí 'i he'ema muimui ki he ngaahi akonaki 'a Sisū Kalaisí. 'Oku ou fakamālō ko e founга kuo tokoni'i ai au 'e he ongoongoleleí ke u hoko ai ko ha uaifi, fa'ē, mo e kui lelei ange.

'ILO LAHI ANGE

Vakai lahi ange kau ki he fononga 'a Lini 'i he tuí, kau ai ha 'ū tā lahi ange, 'i he 'initanetí pe 'i he tatau 'o e fakamatalá ni 'i he Gospel Library 'i he ChurchofJesusChrist.org/go/6206.

Lau e founga 'oku ako'i mai 'e 'Eletā Niila L. Enitaseni 'e hanga ai 'e he'etau 'ofa ki he 'Eiki 'o ue'i kitautolu ke tau hoko 'o lelei angé: ChurchofJesusChrist.org/go/6206.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí

NGAUE FAKAETAUHI 'O FAKAFOU 'I HE HOUALOTU SĀKALAMĒNITÍ

*'Oku 'omi 'e he houalotu sākalamēnití ha
ngaahi faingamālie ke tau fehokotaki mo
ngāue fakaetauhī ai ki he ni'ihi kehé.*

Ko e houalotu sākalamēnití ko ha taimi ia ke keinanga fakalau-mālie mo fakakaukau fakataautaha ki he Fakamo'uí mo 'Ene Fakaleleí. 'I he'etau ma'u e sākalamēnití 'i he uike takitaha, 'oku fakamāma'i fakataha ai kitautolu (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:110). Ka 'oku 'omi 'e he ni'ihi 'i hotau ngaahi uōtī mo e kolō, ha ngaahi kavenga mafasia pe 'oku 'ikai pē ke nau tokoni.

Ko ha ngaahi faingamālie 'eni 'e ni'ihi te tau ala faka'aonga'i ai e taimi toputapu ko iá ke ngāue fakaetauhī ki he ni'ihi kehé mo fakahoko ha liliu 'i he'enau mo'uí.

TOKONI KE LELEI ANGE 'A E HOUALOTU SĀKALAMĒNITÍ KIATE KINAUTOLU 'OKÚ KE NGĀUE FAKAETAUHI KI AÍ

Ko e 'uluaki sitepu 'i hono ako e founiga ke ngāue fakaetauhī aí ko e feinga ke maheni mo e ni'ihi fakafo'ituituí pe ngaahi fāmilí mo 'enau ngaahi fie ma'u. Mahalo 'e 'i ai ha ngaahi founiga te ke lava ai 'o tokoni ke lelei ange 'enau a'usia 'i he moihū he sākalamēnití, 'aki ho'oako lahi ange fekau'aki mo kinautolu.

Kia Miniti, ko ha fa‘ē kei talavou ki ha ongo ki‘i māhangā kei iiki, na‘e fakahoko ‘e he ngaahi ngāue faingofua ‘a ‘ene fefine ngāue fakaetauhí ha liliu lahi ‘i he‘ene a‘usia he houalotu sākalamēnítí he uike kotoa.

‘Oku pehē ‘e Miniti, “Koe‘uhí ko e taimi-tēpile ngāue hoku husepāniti, ‘oku ou ‘alu toko taha pē mo ‘ema ongo māhangā fefiné ki he lotú he uike kotoa. “Ko ha ongo lōmekina mo‘oni ‘a e feinga ke ‘i he houalotu sākalamēnítí mo ha ongo ki‘i tamaiki femo‘uekiná, ka kuo tokoni‘i au ‘e he‘eku fefine ngāue fakaetauhí.

‘Okú ne tangutu mo kimautolu pea tokoni ke tokanga‘i ‘eku ongo tama fefiné he uike kotoa pē. ‘Oku mahu‘inga ‘aupito ‘ene nofo ‘i hoku tafa‘akí pea ‘okú ne fakasi‘isi‘i mo‘oni ‘eku loto-hoha‘a ‘i he ngaahi taimi ‘okú na tangi pe fakafiuifiu ái. ‘Oku ‘ikai ke u tui te ne teitei ‘ilo‘i e founiga kuo ‘aonga lahi ai kiate au ‘ene ngaahi ngāue ‘i he taimi ko eni ‘o ‘eku mo‘u. Na‘á ne vakai ki hoku faingata‘a ia ko ha fa‘ē kei talavou loto-hoha‘a, pea ‘okú ne tokoni ke hoko ‘a e lotú ko ha feitu‘u ‘o e nonga mo e fiefia kiate kimautolu hono kotoa.”

Ngaahi Fakakaukau ke Tokoni‘i ‘A Kinautolu ‘oku ‘i Ai Honau Faingata‘a‘ia Fakaesino Paú

- Fealea‘aki mo e kau takí ‘o e kōlomu ‘o e kaumātu‘á mo e Fine‘ofá fekau‘aki mo e ngaahi fie ma‘u ‘a e kau mēmipá.
- ‘Oku palani ‘e he kau takí ‘a e ngaahi lea ‘i he houalotu sākalamēnítí ke feau e ngaahi fie ma‘u ‘a e kāingalotú. Kapau ‘e ‘aonga ki ha ni‘ihí ‘okú ke ngāue fakaetauhí ki ai ha‘anau fanongo ki ha pōpoaki pau, vahevahe e fakakaukaú mo ho‘o kau takí.¹
- Kapau ‘okú ke ‘ilo ha taha ‘oku faingata‘a‘ia fakaesino pe kovi ha me‘a-kai ki ai ‘o ‘ikai lava ai ke nau fiefia ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o e sākalamēnítí, ‘eke ange e ngaahi fakaikiikí mo e ngaahi tokoni ‘e lava ‘o fai ke fakatupulaki ai ‘enau a‘usia ‘i he lotú. Vahevahe e fakamatala ko ‘ení mo ho‘o kau takí.¹
- Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘okú ke ngāue fakaetauhí ki ai pe ‘ilo‘i ‘oku tokoto ‘i ‘api, tatau ai pē pe ‘oku tu‘uloa pe fakataimi, kole ki ho‘o pīsopé pe ‘e lava ‘o ‘ave ‘a e sākalamēnítí kiate kinautolu ki ‘api. Te ke lava ‘o hiki ha ngaahi fakamatala lolotonga e houalotu sākalamēnítí pea vahevahe ia mo kinautolu ‘i he telefoní, ‘imeilí, pe fakahangatonu.
- Kapau ‘oku ‘i ai ha fānau iiki ‘a ha taha ‘okú ke ngāue fakaetauhí ki ai, te ke lava ‘o fakahā ange te ke tokoni kiate kinautolu lolotonga e houalotu sākalamēnítí.
- Kapau ‘oku ‘ikai fa‘a omi ‘a kinautolu ‘okú ke ngāue fakaetauhí ki aí ki he houalotu sākalamēnítí, feinga ke ke ma‘u ha mahino pea fakakaukau ki ha ngaahi founiga te ke lava ai ‘o tokoni. Kapau ‘oku nau fie ma‘u tokoni ‘i he fefononga‘akí, te ke lava ‘o tokoni ke uta kinautolu. Kapau ‘oku nau ongo‘i ‘oku ‘ikai poupou‘i kinautolu ‘e honau fāmilí, te ke lava ‘o fakaafe‘i kinautolu ke mou tangutu fakataha. Te ke lava ‘o fai ha ngaahi fakaafe makehe ke tokoni ke nau ongo‘i ‘oku talitali lelei mo fie ma‘u kinautolu ‘i he houalotu sākalamēnítí.

MANATU‘I, ‘OKU MANATUA FUOLOA E FANGA KI‘I NGĀUE FAINGOFUÁ

‘I he lea fekau‘aki mo e ngāue fakaetauhí, na‘e akonaki ‘a Sisitā Sini B. Pingihami, ko e Palesiteni Lahi ‘o e Fine‘ofá ‘o pehē: “‘Oku tau fa‘a fakakaukau he taimi ‘e ni‘ihí kuo pau ke tau fai ha me‘a lahi mo ma‘ongo‘onga kae toki ‘lau’ ia ko ha tokoni ki hotau kaungā‘apí. Ka ‘oku lava e fanga ki‘i ngāue tokoni faingofuá ‘o hoko ko ha ivi tākiekina mālohi ki he ni‘ihí kehé—pea mo kitautolu foki.”²

‘I ha ki‘i uooti ‘i Pelisiume, ‘oku fa‘a tokoni ‘a ‘Evita ke fakatonulea ma‘á e kau ‘aahi mo e kāingalotu lea faka-Sipeiní lolotonga e ngaahi fakataha‘anga ‘a e Siasí. Ne ‘i ai ha taimi ne fakafe‘iloaki ai ‘a ‘Evita ki ha taha mei he Lepupelika Tominikení ‘a ia ne ako kau ki he Siasí. Na‘e si‘i ‘ene ‘ilo ki he lea faka-Pilitāniá, ka ko e lea faka-Sipeiní ‘ene lea fakafonuá. Na‘e talaange leva ‘e ‘Evita te ne liliu fakale‘osi‘i kiate ia ‘i he houalotu sākalamēnítí ko ia na‘á ne ongo‘i fiemālie leva.

‘Oku pehē ‘e ‘Evita, “‘E lava ke hanga ‘e he liliu leá ‘o ‘ai ke ki‘i femo‘uekiná hoku ‘aho Sāpaté. “Ka ‘oku ou ongo‘i fiefia mo māfana ‘i he‘eku muimui ki he ngaahi ue‘i ke ‘eke ki he ni‘ihí kehé pe ‘oku nau fie ma‘u ha fakatonulea, ‘i he‘eku ‘ilo ‘oku ou lava ‘o tokoni ke nau ongo‘i e Laumālié mo fiefia ‘i he‘enau fakatahá.”

Ngaahi Fakakaukau ke Tokoni 'o fakafou 'i he Fanga Kī'i Tokoni Faingofuá

- Talanoa mo ho'o kau takí ke vakai pe ko hai te ne ala fie ma'u ha toe kī'i tokoni lolotonga e houalotu sākalamēnítí. Pe kapau 'okú ke 'ilo ha taha, fakapapau'i 'oku 'ilo'i kinautolu 'e ho'o kau takí.
- Tangutu fakalongolongo 'i ho'o tatali ke kamata e fakatahá. 'E tokoni 'eni ki he "ni'ihi kehe loto lavea mo loto mamahi 'oku tau feohi"³ 'a ia 'oku nau fie ma'u e nonga 'e lava 'o ma'u 'i he loto-'apasia 'i ha feitu'u mā'oni'oní.
- 'I he Sāpate 'aukaí, fakakaukau ke fakatapui homou 'aukaí mo e lotú ma'a ha taha 'okú ke ngāue fakaetauhí ki ai 'okú ne fie ma'u ha fakafiemālie lahi ange.
- Lotua ke 'ilo pe 'oku 'i ai ha taha 'e lava 'o tokoni ki ai ho'o tangutu hono tafa'akí pe ofi kiate kinautolu lolotonga e houalotu sākalamēnítí pe 'oku toe 'i ai ha founiga kehe te ke lava 'o tokoni ai .

*'Oku mahu'inga ke fakapapau'i
'oku ongo'i 'e kinautolu kotoa
'oku ha'u ki he houalotu sākala-
mēnítí, 'oku talitali lelei mo
fafanga fakalaumālie kinautolu.*

'E LAVA KE HOKO E HOUALOTU SĀKALAMĒNÍTÍ KO HA FEITU'U KE TALITALI LELEI AI E TOKOTAHÀ KOTOA PÉ

Na'e akonaki 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita (1876–1972) 'o pehē, "Ko e houalotu sākalamēnítí 'oku toputapu taha, mo mā'oni'oní taha, 'i he ngaahi houalotu kotoa pē 'a e Siasi."⁴ Ko ia ai, 'oku mahu'inga ke fakapapau'i 'oku ongo'i 'e kinautolu kotoa pē 'oku ha'u ki he houalotu sākalamēnítí 'oku talitali lelei mo fafanga fakalaumālie kinautolu—tautautesfito ki he kāngalotu fo'oú pe kau mēmipa kuo fuoloa 'enau pulí.

Na'e fakakaungāme'a 'a Melania mei Niu Sauele 'Aositeléliá, ki ha fefine na'e ako fekau'aki mo e Siasí 'i hono uōtí. 'Oku pehē 'e Melania, "Kuó ne hoko he taimí ni ko e taha hoku ngaahi kaungāme'a mamaé. 'Oku ou sai'ia ke tangutu fakataha mo ia 'i he houalotu sākalamēnítí he uike kotoa, pea 'oku ou fehu'i ma'u pē pe 'okú ne fēfē pea 'oku 'i ai ha me'a te u ala tokoni ai kiate ia." Hili ha vaha'ataimi mei ai, na'e papitaiso e kaungāme'a 'o Melaniá. Na'e hoko e ngaahi ngāue 'a e kau mēmipa 'o e uōtí, pehē ki he 'atakai fakamāfana 'i he houalotu sākalamēnítí, ko ha konga mahu'inga 'i hono fakahoko 'ene filí.

Ngaahi Fakakaukau ke Ngāue Fakaetauhí ki he Kau Mēmipa Foki Mai pe Fo'oú

- 'I he 'amanaki ke ke lea 'i he houalotu sākalamēnítí, te ke lava 'o fakaafe'i ho ngaahi kaungāme'a, fāmilí, mo e ni'ihi kehé ke nau omi 'o fanongo ki ho'o pōpoakí.
- Te ke lava 'o kumi mo talitali lelei 'a kinautolu 'oku tuenoa pe te nau ala fie ma'u tokoní. 'Eke ange pe te ke lava 'o tangutu mo kinautolu pe fakaafe'i kinautolu ke mou nofo fakataha.
- 'I he 'osi 'a e fakatahá, te ke lava 'o fakaafe'i 'a kinautolu 'okú ke ngāue fakaetauhí ki aí mo ha ni'ihi kehe ki ha ngaahi 'ekitivití 'a e Siasí 'oku 'amanaki fakahoko, ki he temipalé, pe ki ha polokalama fakasōsiale.
- Kapau 'oku ha'u ha taha 'okú ke ngāue fakaetauhí ki ai ki he houalotu sākalamēnítí ka kuo fuoloa 'ene mavahé, te ke lava 'o 'eke ange pe 'oku 'i ai ha'anau fehu'i fekau'aki mo e me'a ne ako'i. Talaange 'oku talitali lelei ma'u pē kinautolu ke 'eke atu kapau na'e 'i ai ha fo'i lea, talanoa, pe konga 'o e tokāteliné na'e 'ikai mahino kiate kinautolu. Te mou lava 'o kumi fakataha e ngaahi talí 'o ka fie ma'u. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Fakakaukau ke lau e "Ngaahi Founga 'e 4 ke Tokoni ki he Ngaahi Fāmili 'Oku 'i ai Ha tokotaha Faingata'a'ia Fakaesimo" (fakamatala fakakomipiuta pē), *Liahona*, Sune 2018; pe "Ko hono Tokanga'i ha Tokotaha 'i he Lotú 'Oku 'I ai ha Me'akai 'e Kovi Ki ai" 'i he makasini ko 'ení he peesi 22.
2. Jean B. Bingham, "Ngāue Fakaetauhí 'o Hangē ko e Fakamo'uí," *Liahona*, Mē 2018, 104.
3. Jeffrey R. Holland, "Vakai ki he Lami 'a e 'Otuaí," *Liahona*, Mē 2019, 46.
4. Joseph Fielding Smith, in Conference Report, Oct. 1929, 60–61.

Fai 'e 'Eletā
Gary E. Stevenson

'O e Kōlomu 'o e Kau
'Aposetolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá

KO E *Fatongia Mahu'inga 'o e Lakanga Fakataula'eikí* 'I HONO FAKAFOKI MAI 'O E ONGOONGOLELEÍ

Na'e 'ikai mei lava 'o Fakafoki mai e ongoongoleleí ka ne ta'e-'oua hono fakafoki mai e lakanga fakataula'eikí ki he māmaní.

Ihe'ene a'u ki 'Epeleli 1829, na'e 'osi ma'u 'e Siosefa Sāmita ha ngaahi 'a'ahi fakalangi 'i ha meimeī ta'u 'e hongofulu. Na'e hā mai 'a e Tamaí mo e 'Aló kiate ia 'i he 1820 'i ha vao'akau ofi ki hono 'apí 'i he taimi na'a ne ta'u 14 aí (vakai, Siosefa Sāmita-Hisitōlia 1:5–17).¹ Na'e hoko e fuofua 'a'ahi 'a e 'āngelo ko Molonaí 'i he 1823, pea hoko mai ai ha ngaahi 'a'ahi fakata'u 'a ia ne ako'i mo fakahinohino'i ai 'a Siosefa 'o a'u ki he 1827, 'i he'ene ma'u e lekooti fakakuongamu'a ne hiki 'i he 'ū lau'i peletí 'a ia 'e hoko ko e Tohi 'a Molomoná (vakai, Siosefa Sāmita-Hisitōlia 1:30–54).

Ka neongo ia, hili e māhina 'e 18 hono ma'u e 'ū lau'i peletí, na'e faingata'a ia 'a Siosefa 'i hono liliu e lekötí koe'uhí ko e fakamamahi 'a e kakai fakalotofonuá, feliliuaki e kau tangata tohí, pea mo e mole ha konga 'o e tohí. Ko ha taimi faingata'a mo fakamamahi ia kia Siosefa. (Vakai, Siosefa Sāmita-Hisitōlia 1:58–62; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3.)

Ka na'e liliu e me'a kotoa 'i 'Epeleli 1829 'i he tū'uta ha faiako ko 'Ōliva Kautele, 'a ia na'e hoko ko ha tangata tohi taimi kakato kia Siosefa. Na'e vave 'aupito leva e liliu 'o e Tohi 'a Molomoná.

Hili hono faka'aonga'i e konga lahi 'o hono taimí lolotonga e fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1828 ke ngāue 'i he'ene faama 'i Hāmoni, Penisilivēnia ke tauhi hono fāmilí, na'e tukutaha kotoa 'e Siosefa 'ene tokangá 'i he 1829 ki hono liliu e Tohi 'a Molomoná. Na'e hoko 'a 'Ema ko e uaifi 'o Siosefá, mo hono tehina ko Samuelá ko ha fefine mo e tangata tohi 'i ha vahā'ataimi nounou. 'I he taimi tatau, na'e nofo 'a 'Ōliva Kautele 'i he 'api 'a e ongomātu'a 'o Siosefá 'i Niu 'Ioké.

'I he'ene fanongo 'i he 'ū lau'i peletí mo hono liliú, na'e kamata ke tokanga ki ai 'a 'Ōliva pea holi ke ne 'ilo'i pe na'e ha'u 'a e ngaahi me'a ni mei he 'Otuá. Na'e lekooti 'e Siosefa 'o pehē, "I ha pō 'e taha hili 'ene 'alu ke mohé, na'a ne ui ki he 'Eikí ke 'ilo'i pe na'e mo'oni e ngaahi me'a ni, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí kiate ia na'e mo'oni ia."²

Ne fononga leva ‘a ‘Ōliva he taimi pē ko iá ‘i he maile ‘e 140 (km ‘e 225) ki Hāmoní ke fe‘iloaki mo Siosefa. Na‘e hoko ‘a ‘Ōliva ko ha tali ki he ngaahi lotu ‘a Siosefá. Hili ha ‘aho ‘e ua mei he‘ena fetaulaki ‘i Epelelí, na‘e toe hoko atu e vave hono liliu ‘o e Tohi ‘a Molomoná, ‘o meimeī ‘osi ‘i ha ‘aho ngāue ‘e 60 ki he 65. Na‘e kakato e liliú kotoa ‘i he ‘aho 30 ‘o Suné.

Mahalo na‘e fakakaukau e Palōfita ko Siosefá kuo mei ‘osi kotoa ‘ene ngāue, ‘i hono fakahoko ‘ene fekau fakalangi ne ‘omi ‘e he ‘āngelo tala-fekaú ke liliu mo pulusi e lekooti fakakuongamu‘á. Na‘e ‘ikai ke lava-lave‘iloa ‘e he Palōfítá he taimi ko iá na‘e ‘ikai ko ha‘ane fakakakato ka ko e toki kamata pē ia hono fatongia mahu‘inga ‘i hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei ‘o Sisú Kalaisí.

*Makehe mei he mana ‘o e liliu
e Tohi ‘a Molomoná, ne ‘ikai
fuoloa kuo hā mai ha kau
‘āngelo pea foaki e mafai ‘o
e lakanga fakataula‘eikí kia
Siosefa mo ‘Ōliva.*

‘āngelo pea foaki e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí kia Siosefa mo ‘Ōliva. Na‘e hanga ‘e he vaha‘ataimí ko ‘eni ‘o e ma‘u fakahā ki he liliú mo hono fakafoki mai ‘o e ongoongolelei, ‘o fakatonutonu mo fakalahi e fakakaukau ‘a Siosefá pea tofa e hala ki hono fokotu‘u totonu e Siasí ‘i ha ta‘u ‘e taha mei aí.

Ko Hono Fakafoki Mai ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné

Lolotonga hono liliu e Tohi ‘a Molomoná, na‘e ma‘u ‘e Siosefa mo ‘Ōliva ha ngaahi potufolofola lahi fekau‘aki mo e papitaisó pea mo e mafái. Na‘e fakahā kia Siosefa kimu‘a “[‘e] foaki ‘e he ‘Eikí ‘a e lakanga fakataula‘eiki mā‘oni‘oní ki ha ni‘ihí.”³ ‘I he ‘aho 15 ‘o Mē 1829, na‘e ‘alu ‘a Siosefa mo ‘Ōliva ki ha feitu‘u lilo ‘i ha ‘ulu‘akau māpele ofi mai “ke fehu‘i ki he ‘Eikí ‘i ha lotu, ki Hono finangalo fekau‘aki mo aú.”⁴

‘I he‘ena lotú, na‘e folofola mai e le‘o ‘o e Huhu‘i ‘aki ‘a e melino kiate kinaua “lolotonga ‘a e mavaeua ‘a e veilí pea ‘alu hifo ‘a e ‘āngelo ‘a e ‘Otuá kuo kofu ia ‘aku ‘a e nāunau, ‘o ne ‘omai ‘a e pōpoaki kuo lahi ‘a e ‘amanaki ki aí, pea mo e ngaahi ki ‘o e Ongoongolelei ‘o e fakatomalá” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:71, fakamatala). Na‘e fakafe‘iloaki ‘e he ‘āngeló ko Sione ia, “a ia ‘oku ui ko Sione ko e Papitaisó ‘i he Fuakava Fo‘oú, pea ko ‘ene ngāue ‘o fakatatau ki he tu‘utu‘uni ‘a Pita, Sēmisi, mo Sione” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:72).

Na‘e tū‘ulutui ‘a Siosefa mo ‘Ōliva ‘i he hilifaki ‘e Sione kuo toetu‘ú, ‘a hono ongo nimá ‘i hona ‘ulú pea foaki kiate kinaua ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné, “a ia ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi ki ‘o e tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló, pea mo e ongoongolelei ‘o e fakatomalá, pea mo e papitaiso ‘i he fakaukú ke fakamolemole ‘a e ngaahi angahalá” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:69; vakai

foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13:1). Na‘e tala‘ofa ange kiate kinaua ‘e “faifai” pea foaki ange ha toe mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí kiate kinaua. Na‘e ui ‘a Siosefa “ko e ‘uluaki Kaumātu‘a ‘o e Siasí, pea ‘e ui ia (“Ōliva Kautele) ko e kau-mātu‘a hono uá” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:72). Na‘e fakahinohino‘i foki kinaua ke na fepapitaiso‘aki—ke ‘uluaki papitaiso ‘e Siosefa ‘a ‘Ōliva pea papitaiso leva ‘e ‘Ōliva ‘a Siosefa.

‘I ha taimi he ‘aho ko iá, na‘e “‘alu [‘a e ongo uá] ki he vai” ‘i he matāfangā ‘o e Vaitafe Sesikuehaná ke na papitaiso ai. Na‘e “pau ke [na] tauhi ke lilo ‘a e anga ‘o [‘ena] ma‘u ‘a e Lakanga Fakataula‘eikí mo [hona] papitaisó, ko e me‘a ‘i he loto fakatanga kuo ‘osi ‘asi mai ‘i he feitu‘u na‘á [na] nofo ai” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:74). Na‘e hoko e vaitafé ko e tefti‘i hala fononga ki he pisinisi mo e fefononga‘aki lolotonga e ngaahi tāfea ‘o e fa‘ahita‘u failaú, ‘i he tokamālie e folau ‘a e vaká. Mahalo na‘e tatali ‘a Siosefa mo ‘Ōliva ke fakapo‘uli pe na‘á na faka‘aonga‘i lelei e ma‘olunga e vái pea kumi ha feitu‘u lilo ange ‘i he potu tokalelei.⁵

Hili 'ena fepapitaiso'akí, na'e fakanofo 'e Siosefa 'a 'Ōliva ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. Na'e fakanofo leva 'e 'Ōliva 'a Siosefa 'o fakatatau ki hono fekau'i kinaua 'e he 'āngeló. Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita na'e mahu'inga ke toe fakapapau'i e 'uluaki fakanofo na'e ma'u mei he ongo nima 'o Sione Papitaissó hili 'ena papitaisó ke "toe sila'i e ngaahi tāpuaki ko iá 'i hono hokohoko leleí."⁶

Ko Hono Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí

'Oku si'i ha fakaikiiki 'oku tau ma'u fekau'aki mo e 'a'ahi 'a Pita, Sēmisi, mo Sione kia Siosefa mo 'Ōliva ke fakafoki mai e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. Na'e fakatefito e ngaahi faka'uhinga kehekehe 'i he ngaahi fakamatala fakamanatu 'o e feitu'u ne hoko ai e me'a 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1829, mahalo ki he konga kimui 'o Mē pe ko Sune, ki ha lau māhina kimui ange.⁷ Na'e 'ikai hiki 'e Siosefa mo 'Ōliva 'a e 'aho ne hā mai ai 'a Pita, Sēmisi, mo Sioné, 'o hangē ko ia na'a na fai kia Sione Papitaissó mo hono fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. Mahalo na'e 'ikai mahino kakato kiate kinaua e natula 'o e lakanga fakataula'eikí pe ko hono vahevahé kimui'á. Ne hoko māmālie mai e mahino ne ma'u 'e Siosefa ki he lakanga fakataula'eikí.

Mei he 1830 ki he 1835, na'e fakamahino'i ai e ngaahi lakanga 'o e lakanga fakataula'eikí, pea na'e fokotu'u 'a e ngaahi fakataha alèleá, kau palesitenisi'i, mo e kau pīsopelikí. Na'a mo e lea ko e *Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí*, na'e 'ikai faka'aonga'i ia ko ha hingoa ki he "Lakanga Fakataula'eiki Mā'olunga" pe ko e "lakanga fakataula'eikí lahi angé" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:9; 84:19) kae 'oua kuo a'u ki he 1835 (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:2–4).

Na'e 'omi 'e Siosefa ha ngaahi fakaikiiki ne 'ikai fu'u mahino fekau'aki mo e feitu'u. 'i he 1842, na'a ne manatu ki he'ene fanongo ki he "le'o 'o Pita, Sēmisi mo Sioné 'i he feitu'u maomaonganoa 'i he vaha'a 'o Hāmoni . . . mo Kolesivili . . . 'i he kauvai 'o e vaitafe Sesikuehaná, 'oku nau fakahā 'oku nau ma'u 'a e ngaahi ki 'o e pule'angá" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:20).

'Oku fokotu'u mai hení na'e hoko hono fakafoki mai e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'i ha feitu'u he hala maile 'e 28 (km 'e 45) he vaha'a 'o e 'api Sāmitá 'i Hāmoni, Penisilivēniá, pea mo e kolo ko Kolesivili, Niu 'Ioké, 'a ia na'e nofo ai e fāmili 'o Siosefa Naití. Na'e hoko e fāmili Naití ko e fuofua kāingalotu 'o e Siasí mo ha kaungāme'a mateaki 'o Siosefa Sāmita. Na'a nau foaki e pepa mo e naunau tokoni lolotonga e liliu 'a e Tohi 'a Molomoná pea nau fokotu'u kimui ange 'a e uho 'o e Kolo Kolesivili 'o e Siasí.

'Ikai ngata 'i hono ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí meia Pita, Sēmisi, mo Sioné, na'e fakanofo 'a Siosefa mo 'Ōliva "ke hoko ko e ongo 'aposetolo, mo e ongo fakamo'oni makehe" 'a e 'Eikí (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:12) pea ma'u e ngaahi ki mahu'inga ke 'omi 'aki e kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá. Na'a na ma'u he taimí ni 'a e mafai ke fakahoko kotoa e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí, kau ai hono foaki e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Na'a na ma'u foki "a e ngaahi ki 'o e ngaahi tāpuaki fakalaumālie kotoa pē 'o e siasi" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:18) 'a ia 'oku mahu'inga ki hono fokotu'u 'aki e Siasí 'i 'Epeleli 1830 pea ma'u e fakahā ke fakafoki

Na'e mahu'inga hono fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí ki he uiui'i fakalangi 'o Siosefa Sāmita ko e fuofua palōfita 'o e kuonga fakakosipeli ko 'ení.

e me'a kotoa pē ki honau fakahokohoko totonú. Na'e hāsino e ngaahi tāpuaki fakalaumālie 'i he ngaahi maná, fakamo'uí, mo e ngaahi ouau na'e fakahoko 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. 'I he 1836, na'e foaki 'e ha toe kau 'āngelo talafekau 'a e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eikí ne fekau'aki mo hono tānaki 'o 'Isilelí pea mo e ngāue fakatemipalé (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110).

Ngaahi 'Uhinga hono Fakafoki mai 'o e Lakanga Fakataula'eikí

Na'e ako'i 'e Palesiteni Tēvita O. Makei (1873–1970) ko e me'a 'oku makehe taha ai e Siasi 'o e Fakamo'uí kuo fakafoki mai ko e "mafai fakalangi ne 'omi 'i he fakahā fakahanganonu".⁸ Na'e 'ikai mei lava 'o Fakafoki mai e ongoongoleleí ka ne ta'e'oua hono fakafoki mai e lakanga fakataula'eikí ki he māmaní. 'Oku fakamafai 'i 'e he lakanga fakataula'eikí hono fakahoko e ngaahi ouau mo 'omi e fokotu'utu' ki hono pule'i e Siasi 'o e 'Eikí 'i he māmaní.

Na'e fokotu'u totonu 'e Siosefa 'a e Siasí 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830. 'I he ngaahi ta'u si'i hono

hokó, na‘e fokotu‘u ai e Kau Palesitensi ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau Apostetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Fakatatau ki he fakahinohino ‘a e Palesiteni ‘o e Siasí, ‘oku vahe e ngaahi ki ‘o e lakanga fakataula-eikí ki he kau taki fakalotofonua ‘i he funga māmaní, ‘o faka‘atā ai ‘a eongoongoleleí ke “teka atu mei ai . . . ‘o a‘u ki he ngaahi ngata‘anga ‘o e māmaní (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2).

Na‘e mahu‘inga hono fakafoki mai ‘o e lakanga fakataula-eikí ki he uiui‘i fakalangi ‘o Siosefa Sāmita ko e fuofua palōfita ‘o e kuonga fakasipeli ko ‘ení. ‘I he talamu‘aki ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, na‘e folofola ai ‘a e ‘Eikí, “Ko ia, ko au ko e ‘Eikí, ‘i he‘eku ‘ilo‘i ‘a e fakatu‘utāmaki ‘a ia ‘e hoko mai ki he kakai ‘o e māmaní, na‘á ku ui ai ki he‘eku tamaio‘eiki ko Siosefa Sāmita, ko e Si‘í, peá u lea kiate ia mei langi, mo fai kiate ia ‘a e ngaahi fekau” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:17).

Kimu‘a ‘i he ‘a‘ahi ‘a Sione Papitaiso ‘i Mē 1829, na‘e nofotaha e tokanga ‘a Siosefa ‘i hono liliu e Tohi ‘a Molomoná. ‘I hono fakafoki mai e Lakanga Taula‘eiki Faka‘Éloné mo e Faka-Melekisētekí, na‘á ne fakatokanga‘i ai na‘e kau ‘i hono uiui‘i ha me‘a ne toe lahi ange. Na‘e toe teuteu‘i lahi ange ‘a Siosefa ‘i hono ma‘u e mafai mei langí ke ne fuesia hono ngaahi fatongia “ko ha tangata kikite, ko ha tangata liliu lea, ko ha palōfta, [mo] ha ‘aposetolo ‘a Sisū Kalaisí” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:1).

Na‘e fakamatala‘i ‘e ‘Eletā Lōpeti D. Heili (1932–2017) ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e anga ‘o ‘etau mo‘u kapau ne ‘ikai ‘a e lakanga fakataula-eikí: “Kapau na‘e ‘ikai ma‘u e mālohi ‘o e lakanga fakataula-eikí he funga ‘o e māmaní, ne tau‘atāina pē ‘a e filí ke ‘alu holo mo pule ‘o ‘ikai ha fakangatangata. Né ‘ikai mei ‘i ai ha me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni ke tataki mo fakamaama kitautolu; ‘ikai ha palōfita ke fakafofonga‘i e ‘Eikí; ‘ikai ha ngaahi temipale ke tau fai ai ha ngaahi fuakava toputapu mo ta‘engata; ‘ikai ha mafai ke tāpuaki‘i pe papitaiso, fakamo‘ui pe fakafiemālie. Ka ne ‘ikai e mālohi ‘o e lakanga fakataula-eikí, “e faka‘auha ‘o ‘osi‘osingamālie ‘a e māmaní kotoa” (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2:1–3). He ‘ikai ha maama pe ‘amanaki lelei—ko e fakapo‘uli pē.”⁹

‘Oku mahu‘inga hono ma‘u e ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula-eikí ki he ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i “[hono] fakahoko ‘a e mo‘ui ta‘e-fa‘a-mate mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39). ‘Oku mahu‘inga ‘a e papitaiso mo e hilifakinimá, ‘enitaumeni temipalé, mo e sila ki he nofo taimí mo e

‘Ofa ke tau takitaha kau
loto-fiemālie ki he hokohoko
atu hono Fakafoki mai ‘o e
ongoongoleleí ‘aki ‘etau tali
loto-vēkeveke mo fakahoko
e me‘a kuo fakahā ki he kau
palōfita ‘i onopōnī.

nofo ta‘engatá ki hotau fakamo‘uí. Ko e malava ko ia ke ha‘i mo sila‘i e ngaahi fāmilí ‘i he temipalé ma‘anau-tolu ‘i he ongo tafa‘aki fakatou‘osi ‘o e veilí, ‘oku malava pē ia fakafou ‘i he mafai mo e ngaahi ki ‘o e lakanga fakataula-eikí ‘o fakatatau mo e fakahinohino ‘a e Palesiteni ‘o e Siasí.

Ko e Hokohoko Atu Hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí

‘E tākiekina fēfē nai ‘e he mafai ‘o e lakanga fakataula-eikí ‘a ho‘o kau ki he hokohoko atu hono Fakafoki mai ‘o e Siasí? Mahalo he ‘ikai ke tau ‘ilo e me‘a ‘oku tokateu mai ‘i he kaha‘ú, ka ‘oku mahino ‘oku hokohoko atu hono Fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí. Na‘e ‘ikai fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e tokāteline pe ouau kotoa pē, pe fakahā kotoa e ngaahi fakahinohinó kia Siosefa ‘i he Vao‘akau Tapú, pe fakafou ‘ia Molonai ‘i Komola, pe ‘i he fakataha ‘i hono fokotu‘u ‘o e Siasí. Na‘e ‘ikai hoko faka‘angataha ‘a hono Fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí. Ka na‘e fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi me‘á ‘i he “otu lea ki he ‘otu lea” (2 Nifai 28:30) kia Siosefa ‘o hangē pē ko ‘Ene hokohoko atu ke fakahā mai e ngaahi me‘a ki He‘ene palōfita ‘i he ‘aho ní ‘o fakatatau ki He‘ene ngaahi taumu‘á mo e taimí.

Kuo lea ma‘á e ‘Eikí ha kau palōfita hokohoko talu mei he kuonga ‘o Siosefa Sāmitá pea hokohoko atu ke fakahā Hono finangaló. ‘Oku vakai e kau palōfítá ki he ‘ata lahi angé mo ma‘u ha fakahinohino pau ki he ngaahi faingata‘a ‘i honau kuongá. ‘Oku fakahā ‘e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ko kitautolu kotoa pē ko e “kau fakamo‘oni ki ha konga ‘o hono fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí. Kapau ‘okú ke pehē kuo kakato hono fakafoki mai ‘o e Siasí, ko e kamata‘angá pē ‘eni ‘okú ke vakai ki aí. ‘Oku kei lahi fau ha ngaahi me‘a ke hoko mai.”¹⁰

Ko e Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí pea mo Koe

‘Ofa ke tau takitaha kau loto-fiemālie ki he hokohoko atu hono Fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí ‘aki ‘etau tali loto-vēkeveke mo fakahoko e me‘a kuo fakahā ki he kau palōfita ‘i onopōnī. ‘Oku kau ‘i he ngaahi sipingá ‘a hono mo‘ui ‘aki e fono mā‘olunga mo ma‘oni‘oni ange ‘o e ngāue fakaetauhí ki hotau kāingá.¹¹ Pea fakatauange ke tau takitaha ma‘u e fiefia tu‘uloa ‘i he ongoongoleleí ‘o fakafou ‘i he palani ‘oku fakatefito ‘i ‘api mo poupou‘i ‘e he Siasí ke ako e tokāteliné, fakamālohiā e tuí, tauhi e ngaahi fekaú, mo tanumaki ha moihū fakataautaha lahi ange, kau ai ha efiafi fakafāmili ‘i ‘api ‘oku tokangaekina ai e ngaahi fie ma‘u fakafo‘ituitú mo fakafāmili.¹²

Te tau lava ‘o teuteu ki he Hā‘ele ‘Anga Ua Mai ‘a e Fakamo‘uī ‘aki hono fakavave‘i hono tānaki ‘o ‘Isileli ‘i he ongo tafa‘aki fakatou‘osi ‘o e veilí.¹³ Te tau lava ‘o toe fai lelei ange hono ‘ai ke fakafiefia ‘a e ‘aho Sāpaté ‘i he‘etau ngaahi moihū he Sāpaté pea ‘i ‘api fakatou‘osi.¹⁴ Te tau lava ‘o toe ongo‘i ange e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i hono fakahoko e ngāue fakalaumālie ‘oku fie ma‘u ke ma‘u ai e fakahā fakatautaha faka‘ahó.¹⁵

‘Oku ou fakamo‘oni ‘oku kei fakaava pē ‘a e ngaahi langí pea ‘oku lahi fau ha ngaahi me‘a ke tuku mai ‘i hono teuteu‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí ki he ngaahi ‘aho fakafiefia ‘oku hanganaki maí. ‘Oku faka‘atā ‘e hono fakafoki mai ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘a e fānau ‘a e ‘Otuá ke nau fakahoko mo ma‘u e ngaahi ouau fakamo‘uī, pea ‘okú ne fakamafai‘i e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma‘u fakahā ‘i onopōnī ke nau tataki e pule‘anga ‘o e ‘Eikí.

‘Oku ma‘u faka‘aho ha ngaahi tāpuaki ta‘efā‘alaua ki he Siasí mo hono kāingalotú koe‘uhí ko e malava ko ia ke ma‘u e lakanga fakataula‘eiki ‘a e ‘Eikí. Fakatauange te tau fakahaa‘i ‘etau hounga‘ia faka‘aho ‘i he hā mai ‘a Sione Papitaiso mo Pita, Sémisi, mo Sioné pea mo hono fakafoki mai ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Eloné mo e Faka-Melekisētekí ‘i he kuonga fakakosipeli faka‘osí ni ko e teuteu ki he toe hā‘ele mai hotau ‘Eiki mo e Fakamo‘uī ko Sisú Kalaisí. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Joseph Smith, History, 1838–1856, vol. A-1, created June 11, 1839–Aug. 24, 1843, 15, Church History Library.
2. Joseph Smith, ‘i he *History of the Church*, 1:35.
3. Oliver Cowdery, letter to W. W. Phelps, ‘i he *Latter Day Saints’ Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 199.
4. Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: *Siosefa Sāmita* (2007), 97. Neongo na‘e pehē ‘e he talatukufakaholó na‘a na ‘i he kauvai ‘o e Vaitafe Sesikuehaná, ka ‘oku fokotu‘u mai ‘e he ngaahi lekooti ne hiki he taimi tatau, na‘a na ‘alu ki ha ‘ulu ‘akau māpele ‘i he tafa‘aki fakatokelau ‘o e ‘apí (vakai, Mark Lyman Staker, “Where Was the Aaronic Priesthood Restored? Identifying the Location of John the Baptist’s Appearance, May 15, 1829,” *Mormon Historical Studies* 12, no. 2 [Fall 2011]: 142–59).
5. Vakai, Mark L. Staker, “Where Was the Aaronic Priesthood Restored?” 153.
6. Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie (1955), 1:197.
7. Vakai, Larry C. Porter, “Dating the Restoration of the Melchizedek Priesthood,” *Ensign*, June 1979, 5–9; Larry C. Porter, “The Restoration of the Aaronic and Melchizedek Priesthoods,” *Ensign*, Dec. 1996, 42–44.
8. David O. McKay, “The Mission of the Church and Its Members,” *Improvement Era*, Nov. 1956, 781.
9. Robert D. Hales, “Blessings of the Priesthood,” *Ensign*, Nov. 1995, 32.
10. “Latter-day Saint Prophet, Wife and Apostle Share Insights of Global Ministry,” newsroom.ChurchofJesusChrist.org.
11. Vakai, Russell M. Nelson, “Ko e Ngāue Fakaetauhí ‘i he Mālohi mo e Mafai ‘o e ‘Otuá,” *Liahona*, Mē 2018, 68–70, 75; Russell M. Nelson, “Ko e Ngāue Fakaetauhí,” *Liahona*, Mē 2018, 100; Henry B. Eyring, “Ngāue Fakaetauhí ‘i he Ue‘i Fakalaumālié,” *Liahona*, Mē 2018, 61–64; Jean B. Bingham, “Ngāue Fakaetauhí ‘o Hangē ko e Fakamo‘uī,” *Liahona*, Mē 2018, 104–106.
12. Vakai, Russell M. Nelson, “Lea Fakafe‘iloakí,” *Liahona*, Nōvema 2018, 6–8; Quentin L. Cook, “Ului Mo‘oni mo Tu‘uloa ki he Tamai Hēvaní pea mo e ‘Eiki ko Sisú Kalaisí,” *Liahona*, Nōvema 2018, 8–12.
13. Vakai, Russell M. Nelson, “Amanaki‘anga ‘o ‘Isileli” (fakataha lotu fakamāmanilahi ‘a e to‘u tupú, Jun. 3, 2018), HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org; Russell M. Nelson, “Kau ‘a e Hou‘eiki Fafiné ki Hono Tānaki ‘o ‘Isileli,” *Liahona*, Nōvema 2018, 69–70.
14. Vakai, Russel M. Nelson, “‘Oku Fakafiefia ‘a e ‘Aho Sāpaté,” *Liahona*, Mē 2015, 129–132.
15. Vakai, Russell M. Nelson, “Fakahā ma‘á e Siasí, Fakahā ki He‘etau Mo‘uf,” *Liahona*, Mē 2018, 93–96.

‘Oku Mateuteu Nai ‘Eku Tamasi’i ‘oku Faingata’ā’ia Fakaesinó ke Papitaiso?

Na‘e ofi ke hoko e ta‘u valu homa fohá. Ka te ma lava fēfē ‘o fakapapau‘i na‘á ne mateuteu ke papitaisó?

Fai 'e Katie Edna Steed

•E hoko e ta'u valu homa foha ko Tēvitá 'i ha meime i ta'u 'e taha. Na'á ku loto mo hoku husepānití ke ne mateuteu ke fakahoko e ngaahi fuakava toputapu 'o e papitaisó. Na'e 'uhinga ia ke fakahoko e ngaahi me'a hangē ko hono lau e Tohi 'a Molomoná, ako e ngaahi fuakava 'o e papitaisó, mo hono toe vakai'i e ngaahi fehu'i 'initaviu papitaisó. Na'á ma fakahoko kotoa 'eni kimu'a 'i he tuofefine lahi 'o Tēvitá, ka na'e faingata'a'ia fakaesino (autism) 'a Tēvita, ko ia na'e 'ikai fu'u faingofua ke fakapapau'i pe 'oku totonu ke ne papitaiso.

'Io, na'á ma 'ilo e me'a ke fai ke tokoni'i ai ia ke ne teuteú, ka 'i he kotoa 'o e teuteu ko 'ení ne ha'u ai mo e ngaahi fehu'i: 'Oku totonu ke papitaiso 'a Tēvita? Na'á ne mateuteu nai? Na'e fie ma'u nai ke papitaiso ia? Na'e mahino nai kiate ia e me'a te ne tukupā ki aí? 'E founga fēfē ha'ama 'ilo fakapapau na'á ma fai e me'a totonú?

Hangē ko e mātu'a tokolahi 'oku 'i ai ha'anau tama 'oku faingata'a'ia fakaesino, na'e taki kimaua 'e he ngaahi fehu'i ni ke fekumi ki ha ngaahi fakakaukau fakatokateline mo e fakahā fakataautaha.

Ko e Ta'u 'o e 'Ekea Meiate Kinautolu 'Enau Ngāuē mo e Ha'isiá

'Oku pehē 'e he Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 68:27, "Pea 'e papitaiso 'a 'enau fānau ki he fakamole-mole 'o 'enau ngaahi angahalá 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, pea ma'u 'a e hilifaki 'o e nimá."

Kapau na'á ma fakafalala pē ki he potufolofola ko 'ení, te ma aofangatuku 'aki 'oku mateuteu ha ta'u valu pē ke papitaiso. Ka 'oku ako'i foki 'e he ngaahi folofolá:

"Kuo huhu'i 'a e fānau ikí . . . 'i hoku 'Alo pē Taha na'e Fakatupú;

"Ko ia, 'oku 'ikai te nau lava 'o fai angahala . . . kae 'oua ke nau faka'au 'o fe'unga 'i hoku 'áo ke 'eke'i

meiate kinautolu 'enau ngaahi ngāuē" (Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 29:46–47; vakai foki, Molonai 8:7–22).

'E mahino fēfē nai kiate au mo hoku husepānití kapau pe 'oku 'ekea meia Tēvita 'ene ngaahi ngāuē? Ne hokohoko atu 'ema fekumí.

Na'á ma 'ilo mei he tu'utu'uni 'a e Siasí 'oku makatu'unga e 'eke'i mei ha fakafo'ituitui 'ene ngaahi ngāuē 'i he'ene ngaahi faka'amú mo e tu'unga 'o e mahino 'okú ne ma'ú fakatou'osi: kapau na'e mo'ui taau 'a Tēvita pea loto-holi ke papitaiso mo fakahaa'i 'e lava ke 'ekea meiate ia 'ene ngaahi ngāuē, 'oku 'ikai totonu ke ma ta'ofi hono papitaiso iá.

Na'á ma 'ilo foki kapau na'e fakangatangata 'e he faingata'a'ia fakaesino 'a Tēvitá 'a 'ene fakakaukau ke hangē ha ki'i tamasi'i si'i, he 'ikai 'ekea meiate ia 'ene ngaahi ngāuē pea 'ikai ke ne fie ma'u e ngaahi ouau fakamo'uí (vakai, *Tohi Tū'utu'uni Fika 1: Kau Palesteni Fakasiteikí mo e Kau Pisopé*. [2010], 16.1.8; 'e lava ke talanoa e kau mēmipa 'oku 'i ai ha'anau fehu'i fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Siasí, ki he'enau pisopé).

Na'e angamaheni pē 'a e tu'unga faka'atamai 'o Tēvitá. Ka na'á ku kei fehu'ia pē pe na'e a'u 'a Tēvita ki ha tu'unga totonu ke 'ekea meiate ia 'ene ngaahi ngāuē. Na'á ku hokohoko atu ke fekumi 'i he fa'a lotu mo 'amanaki lelei ki ha fakahinohino te ne 'omi ha nonga kiate aú.

Ngaahi Faingata'a'ia Fakaesinó mo e 'Ikai Halaiá

'Oku ou 'ilo ha mātu'a 'e ni'ihī 'oku 'i ai ha'anau tamasi'i/ta'ahine 'oku faingata'a'ia fakaesino 'oku nau ma'u ha nonga 'i he lau ko ia ko kinautolu 'oku nau fou 'i he mo'ui fakamatelié kae 'ikai 'ekea meiate kinautolu 'enau ngaahi ngāuē, 'oku nau kei ma'u pē honau tu'unga ta'e-halaiá: "'Oku mo'ui 'a e fānau iiiki kotoa pē 'ia Kalaisi. . . . He 'oku hoko mai 'a e mālohi

‘o e huhu’í kiate kinautolu kotoa pē ‘oku ‘ikai ma‘u ha fonó; . . . pea ko e fa‘ahinga peheé ‘oku ta‘e‘aonga ki ai ‘a e papitaisó” (Molonai 8:22).

Na‘e fakamatala‘i foki ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a e tu‘unga ‘o e fānau ‘oku mate ka ‘oku te‘eki hoko e taimi ke ‘ekea meiate kinautolu ‘enau ngaahi ngāué: “Pea na‘á ku mamata foki ko e fānau iiki kotoa pē kuo nau pekia, ka ‘oku te‘eki ai ke nau ta‘u motu‘a fe‘unga ke ‘eke‘i meiate kinautolu ‘a ‘enau ngaahi ngāué, ‘oku fakamo‘ui mo kinautolu ‘i he pule‘anga fakasilesitiale ‘o e langí” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 137:10).

‘Oku ou ‘ilo ko e ni‘ihi fakafo‘ituitui ko ‘ení, ‘oku ‘ikai fie ma‘u e papitaisó ia ‘i he mo‘ú ni. Na‘á ku ‘ilo foki ‘e tokoni‘i kimaua ‘e he ‘Otuá ke ma ‘ilo‘i e me‘a ‘e lelei taha kia Tēvitá.

Fekumi ki ha Tataki Fakalangí

Ko kinautolu ‘oku faingata‘a‘ia fakaesinó, ‘oku lahi ha ngaahi me‘a ‘oku nau malavá. Ko e ni‘ihi fakafo‘ituitui tokolahí ‘oku faingata‘a‘ia fakaesinó, ‘oku lahi ange e tu‘unga ‘oku ‘i ai honau ‘atamaí ‘i he ta‘u valú pea ‘e malava ke papitaiso mo hilifakinima kinautolu kapau ‘e ‘ekea meiate kinautolu ‘enau ngaahi ngāué (vakai, *Tohi Tu‘utu‘uni Fika 1*, 16.3.5). He ‘ikai ha‘isia ai e ni‘ihi kehé. Na‘á ku ‘ilo‘i te u lava mo hoku husepānití ‘o talanoa mo homa fohá, mo e ‘Otuá, pea mo ‘emau pīsopé, ‘a ia ‘oku hoko ko ha “fakamaau ‘i ‘Isileli,” ke tokoni ke fai e fili fakalaumālie ko ia fekaū‘aki mo e mateuteu ‘a Tēvita ke papitaisó (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:76).

Na‘e ‘omi ‘e he ngaahi lea ko ‘eni meia ‘Alamaá ha nonga lahi: “Pea ko ‘eni, ko e me‘a ‘i homou holi ke hū ki he loto‘ā sipi ‘o e ‘Otuá, pea ui ‘a kimoutolu ko hono kakaí, . . . ko e hā ha‘amou ‘uhinga ke ‘oua na‘a papitaiso ‘a kimoutolu ‘i he huafa ‘o e ‘Eikí, ko e fakamo‘oní kiate ia kuo mou fai ha fuakava mo ia te mou tauhi kiate ia mo tauhi ‘ene ngaahi fekaú, koe‘uhi ke ne hua‘i

hifo ‘a hono Laumālié ‘o lahi ‘aupito kiate kimoutolu?” (Mōsaia 18:8, 10).

Hili ‘emau teuteú, mo e ngaahi lēsoni kotoa ‘i ‘apí, pea ‘i he Palaimelí, na‘e kamata ke u fai ha ngaahi fehu‘i kia Tēvita na‘á ku ‘ilo‘i ‘e ‘eke anga ‘i he‘ene ‘initaviu papitaisó.

Ko e taimi ‘e ni‘ihi na‘e hā mei he‘ene talí ‘oku mahino, ka ko e taimi ‘e ni‘ihi na‘e ‘ikai ke ne ‘ilo pe te ne tali fēfē. Ne u fifili pe na‘á ma fai e me‘a totonú.

Ne faifai pea fanafana mai e Laumālié ki hoku lotó, “Ko e hā ‘oku ‘ikai te ke ‘eke ange ai kia Tēvita pe ko e hā ‘ene fakakaukaú?”

Na‘á ku tafoki hake kia Tēvita ‘o fehu‘i ange, “Tēvita ‘okú ke loto ke papitaiso?”

Na‘á ne sio fakahangatonu hake kiate au mo pehē mai, “Io!”

“I he‘eku fehu‘i ange e ‘uhinga na‘á ne fie papitaiso aí, na‘á ne pehē mai, “Ke hangē ko Sisuú.”

Na‘e lōmekina au ‘aki ‘a e nongá mo e fakahino-hinó. Na‘á ku ‘ilo leva he taimi ko iá neongo ‘oku ‘ikai mahino lelei kia Tēvita ‘a e fehu‘i kotoa pē, ka na‘á ne mateuteu ke papitaiso mo hilifakinima. Na‘á ne ‘ilo‘i e me‘a na‘e fie ma‘u ke ne ‘iló, pea ko e mahu‘inga tahá, na‘á ne ‘ilo pau na‘á ne ma‘u ha holi ke hū ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘o fakafou ‘i he papitaisó.

Na‘e fonu ‘a e ‘aho na‘e papitaiso pea fakama‘u ai ai ‘a Tēvita ko ha mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘i he ‘ofá, ange fakakaume‘á, mo e nongá. Na‘e fonu e lokí ‘i he fāmilí, kau mēmipa ‘o e uōtí, ngaahi kaungāme‘a he akó, pea a‘u pē ki he kau faiako mei he ako ‘a Tēvitá. Ko e sīpinga na‘e tā ‘e Tēvita he ‘aho ko iá ‘i he‘ene fili ke muimui kia Sisū pea papitaisó, ne hoko ia ko ha sīpinga na‘á ne tākiekina e tokolahí ki he leleí. ‘Oku mālohi ange homau fāmilí koe‘uhí na‘á ma ma‘u e fai-ngamālie ke ako e founiga ‘e hāsino ai e ngaahi ngāue ‘a e ‘Otuá ‘i homa foha ko Tēvitá (vakai, Sione 9:3). ‘Oku nofo ‘a e tokotaha na‘á ne fa‘ú ‘i ‘Iutā, USA. ■

TE TAU TOKONI'I FĒFĒ E KĀINGALOTU 'OKU FAINGATA'A'IA FAKAESINÓ?

'I he muimui anga'ofa 'a e kau takí ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí ki hono tokoni'i e ni'ihi kehé ke nau ongo'i 'oku fakamahu'inga'i kinautolú, 'e ongo'i 'e he kau mēmipa 'oku faingata'a'ia fakaesinó mo honau ngaahi fāmilí 'a 'Ene 'ofá pea ma'u ha mahino ki honau tu'unga mahu'inga 'i he sino 'o Kalaisí (vakai, 1 Kolinitō 12:12, 18). 'I ho'o tataki mo ngāue tokoní, fakakaukau ki he me'a ni:

1. 'Oua te ke manavasi'i ke fai ha ngaahi fehu'i.

'Oku tau ilifia he taimi 'e ni'ihi ke talanoa ki he ngaahi faikehekehé, ka 'i ho'o fai ha ngaahi fehu'i 'i he anga faka'apa'apá, 'e hounga'ia e ni'ihi fakafo'ituituí 'i ho'o holi mo'oni ke ma'u ha mahino ki honau tūkungá. Fai e ngaahi fehu'i 'i ha founga 'ofa, hangē ko e: "Te u lava fēfē 'o tokoni ke toe mahu'ingamālie ange ho'o a'usia 'i he lotú?" 'Oku fa'a hoko e kau mēmipa 'oku faingata'a'ia fakaesinó mo honau ngaahi fāmilí ko e ma'u'anga tokoni lelei taha fekau'aki mo honau faingata'a'ia, pea te nau lava 'o talaatu e tafa'aki 'oku fie ma'u ai e tokoní.

2. Tanumaki ha mahino. Hili e talanoa mo e kau mēmipá fekau'aki mo honau faingata'a'ia fakaesinó, ale'a'i mo kinautolu e me'a te nau ongo'i fiemālie ke ke vahevahe mo e ni'ihi kehé. Tokoni leva 'i he taimi 'oku totonú, ke mahino ki he kau taki fakauötí mo e kau mēmipa kehé 'a e faingata'a'ia fakaesino mo e ngaahi fie ma'u 'a e tokotaha fakafo'ituituí. 'E lava hení ke tanumaki ha manava'ofa mo e mahino lahi ange pea pehē foki ki ha tākiekina fakalaumālie 'i he founga ke fakahoko ai e tokoní.

3. Fai ha ngaahi tokoni. 'Oku lahi ha ngaahi liliu faingofua te ke lava 'o fai ke faka'ai'ai ai e akó mo hono fakakau mai e tokotaha kotoa pē, kau ai hono tuku ha toe taimi ke tali e ngaahi fehu'i,

faka'aonga'i e vitiō 'oku faka'asi ai mo e lea 'o e vitioó, faka'atā 'a kinautolu 'oku palopalema 'enau fanongó pe vakaí ke tangutu 'i ha feitu'u te nau lava 'o fanongo pe mamata lelei ange ai, pea faka'aonga'i ha mītia kehekehe ke fakahoko 'aki e ngaahi lēsoní. Te ke lava foki 'o talanoa mo ha mataotao ki he faingata'a'ia fakaesinó 'i he uōtí pe siteikí 'o fekau'aki mo ha ngaahi tokoni pau te ke lava 'o fai.

4. Fokotu'u ha ngaahi faingamālie ke ngāue tokoni.

Fakataha mo e ni'ihi fakafo'ituituí mo honau tauhí ke 'ilo'i pe ko e hā honau ngaahi pōto'i ngāue mo e ngaahi talēnítí. Feinga leva ke 'ilo'i 'i he fa'a lotu ha ngaahi founga 'aonga ke nau ngāue tokoni ai. 'Oku ma'u 'e he tokotaha kotoa pē ha me'a te nau lava 'o tokoni ai ki he ngāue.

5. Ala atu 'o tokoni 'i he 'ofa. Feinga ke fa'ifa'itaki ki he tali mo'oni 'i he ngaahi lea 'a 'Eletā Sefili R. Hölaní: "'I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí, 'oku tau kau kotoa 'i he fonongá ni. . . . Ko e hā pē ho tūkungá, 'oku mau talitali lelei koe'" ("What I Wish Every New Member Knew—and Every Longtime Member Remembered," *Liahona*, Oct. 2006, 10). 'I he kotoa 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni 'a e Siasí, 'e ma'ongo'onga taha ma'u pē 'a e ni'ihi fakafo'ituituí 'oku ngāue fakaetauhí ki he ni'ihi kehé 'i he 'ofa mo e anga fakakaume'a.

Ko hono Tokanga'i e **ME'ATOKONI 'OKU KOVI (FOOD ALLERGIES) KI HA TAHA** 'i he Siasí

Fai 'e Lisa Ann Thomson

Na'e liliu 'o ta'engata e fāmili Solenisoní 'i ha 'ekitiviti 'a e to'u tupú 'i ha pō momoko 'i Sānuali 'o e 2017. Na'e ta'u 14 'a Tana ko e foha 'o Teli mo Senilini. Na'e faka'osi'osi e 'ekitiviti ne fakataha'i. Na'e tufa holo 'e ha taki e toenga sapá. Na'e to'o 'e Tana 'a ia na'e kovi ki ai e pinatí, ha kūkisi peá ne u'u ia. Na'e 'ikai totonu ke ne fai ia. Ko ha kūkisi pinati pata ia.

'Oku pehē 'e Teli, "Na'a ne fa'a tokanga ma'u pē."

Na'e lava 'a Tana 'o foki ki 'api—na'e tu'u pē honau falé 'i he hala mei honau 'apisiasi. Ka na'a ne tō 'o pongia 'i he hili pē 'ene a'ú. Na'e 'ikai ke ne toe mānava. Na'e feinga loto-to'a e kau ngāue fakahaofi mo'uí mo e kau ngāue 'i he loki faka-tu'utāmakí ke fakahaofi ia. Ka na'e 'ikai ola lelei 'enau feingá.

Na'e mālōlō 'a Tana 'i he pō ko iá koe'uhí ko e me'akai na'e kovi kiate iá.

Ko ha Palopalema Fakamāmanilahi

'Oku fakafuofua ko e peseti 'e nima 'o e fānau fakamāmanilahi 'oku kovi ha me'akai kiate kinautolu.¹ 'Oku fakafuofua ko e peseti 'e fā 'o e kakai lalahí pea a'u ki he peseti 'e valú 'o e fānau 'i he 'Iunaiteti Siteití 'oku 'i ai ha me'akai 'oku kovi kiate kinautolu,² 'oku meimeī tatau pē e fika kuo lipooti 'i he ngaahi fonua 'Iulopé mo ha fonua 'Ēsia 'e ni'ihī.³ 'I ha uooti 'oku 'i ai ha kakai lalahí 'e toko 200, 'oku fakafuofua ko e kakai ia 'e toko 8, pea 'i ha Palaimeli 'oku toko 50, ko e fānau ia 'e toko 4.

'Oku laka hake 'i he me'akai 'e 170 kuo 'ilo'i 'oku malava ke kovi ki ha taha, ka 'i he 'Iunaiteti Siteití, ko e "8 Lalahi" 'a e lahi taha 'o e me'akai 'oku kovi ki ha taha: hu'akau, fua'imoa, pinati, nati, uite, soi, ika, mo e fingotá.⁴ 'I he fakavaha'apule-'angá, ko e me'akai kehe 'oku fika 'uluaki 'ene kovi ki ha taha, hangē ko e pisí 'i 'Initia, fua'i uité 'i Kōlea Tonga mo Siapani,

pea mo e fua ‘o e loó ‘i Taileni Tokelau. ‘Oku kau ma‘u pē ‘a e hu‘akau pulú mo e fua‘imoá ‘i he me‘akai angamaheni faka-māmanilahi ‘oku kovi ki ha tahá.⁵

‘Oku hoko ha faka‘ilonga kovi ‘i he taimi ‘oku tōtū‘a ai e fakafeangai ‘a e founiga malu‘i ‘i he sinó ki ha me‘a ‘okú ne ongo‘i ‘oku fakatu‘utāmaki. Ko e tu‘unga kovi taha ‘o e ngaahi fakafeangai ko ‘ení ko e anaphylaxis, ‘a ia ko ha faka-feangai vave ‘a e sinó ‘oku lava ‘o tupu ai e maté.⁶ ‘E lava ke kau ‘i he ngaahi faka‘ilongá ‘a e veli e loto ngutú; fufula e loungutú, matá, ‘eleló, pe ngaahi konga kehe ‘o e sinó; tokakovi‘ia pe lua; mapuni e halanga mānavá; tā vave e mafú mo e ninimo; pea mo e hamu.⁷

‘Oku pehē ‘e Dr. Sonatane ‘Oloseni, ko ha matao-tao ‘i he me‘akai ‘oku kovi ki ha tahá pea mo ha mēmipa ‘o e Siasí, “‘Oku mamafa tatau ia, pe kovi ange ‘i ha taha ‘oku pā kālava pe tu‘u e tā hono mafú (heart attack) ‘i he lotú.” ‘E lava ke vave ange e mate ‘a ha taha ‘oku kovi ki ai ha me‘akai ‘i ha taha ‘oku tu‘u e tā hono mafú.”

Neongo ‘oku ‘i ai ha ‘amanaki lelei mei he ngaahi faito‘o ‘e ala fakahokó, ka ‘oku lolotonga hala ha faito‘o ki he me‘akai ‘oku kovi ki ha tahá. ‘Oku pehē ‘e Dr. ‘Oloseni ‘oku hokohoko atu e tu‘unga ‘o e tokanga ke “faka‘ehi‘ehi mei he me‘akai ‘oku kovi ki ha tahá mo hono ‘ilo‘i mo faito‘o e anaphylaxis”

Ko e Me‘akaí Ko e ‘Ofa

‘Oku fa‘a hoko e me‘akaí ko e me‘a mahu‘inga taha ia ‘i he ngaahi fakataha‘angá. ‘Okú ne fakaofonga‘i e ngaahi anga fakafonuá, talatukufakaholó, mo e ngaahi ‘aho mālōloó. ‘Oku faka‘aonga‘i e me‘akaí ke fakaivia hotau sinó, ka ‘oku faka‘aonga‘i foki ia ke fafanga‘i hotau laumālié, fakahā e ‘ofá mo e tokangá, mo faka‘ai‘ai e kakaí ke nau fakataha mai pea fetu‘utaki.

‘Oku ‘ikai ha feitu‘u ‘e mo‘oni ange ai ka ‘i he Siasí. ‘Oku tufa ha ngaahi sapa ‘i he kalasí ke poupou‘i e kau maí pe

“E lava ke vave ange e mate ‘a ha taha ‘oku kovi ha me‘akai ki ai ‘i ha taha ‘oku mahaki mafu.”

fakamālohia ha lēsoni. ‘Oku hanga ‘e he ngaahi lukuluku ‘a e uötí, fe‘auhi ngaohi kalé, mo e ngaahi ‘ekitiviti kehé ‘o ‘orange ha ‘uhinga ki he Kāingalotú ke nau fakataha mai ai mo feohi fakataha. ‘Oku tau ngaohi ha me‘atokoni ma‘á e ngaahi fa‘ē kei ikí pea ki he ngaahi me‘afaka‘eikí ko ha ngāue tokoni ‘ofa. ‘Oku tau tuku ha fanga ki‘i me‘alelei ‘i he ve‘e matapaá ke talaange ‘oku mau fakakaukau atu kiate koe.

Na‘a mo e Fakamo‘u í na‘á ne fafanga e toko 5,000 ne nau fakataha mai ke fanongo ki He‘ene akonakí.⁸

‘Oku tokoni ‘a e ngaahi sipinga ko ‘ení ke fakatātaa‘i hení e ‘uhinga ‘e matu‘aki faingata‘a ai ke pule‘i e me‘akai

‘oku kovi ki ha tahá pea faingata‘a ‘aupito ke mahino ki ha ni‘ihi, ‘o a‘u pē—pea tautaufito—‘i he siasí. ‘Oku fa‘a hoko ma‘u pē ‘a e me‘akaí ko e ‘ofa. Ka ‘o kapau ‘e fakakau kau e kau mémipa ‘o e uōtí ki he me‘akaí ‘oku kovi ki ha tahá ko ha faingamālie ke ngāue fakaetauhí ai, pea ngaohi ha nofo‘anga mo‘o kinautolu ‘oku kovi ki ai ha me‘akaí pea‘ ‘e lava foki ke hoko e si‘i e me‘akaí ko hano fakahaa‘i ‘o e ‘ofá.

Ko hono ‘ai e Sākalamēnítí ke Toputapu—mo Malú

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Sefili R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “[‘Oku] fakamamafa‘i totonu e sākalamēnítí ‘o e ‘Ohomohe ‘a e ‘Eikí ko e ‘elito toputapu, ‘oku ‘ilo‘i mo mahino lelei [ai] ‘etau moihū fakauiké. . . .

“. . . Ko e houa ‘eni ne tu‘utu‘uni mai ‘e he ‘Eikí ko e houa toputapu taha ia hotau uiké.”⁹

Ka neongo ia, hangē ko ia ne fakamatala‘i ‘i he ngaahi fakahinohino ‘a e Siasí ne toki pulusi kimú ni ‘i he ako ki he me‘akaí ‘oku kovi ki ha tahá mo e mafola e siemu ‘i he me‘akaí, “E lava ke uestia lahi ‘e he me‘akaí ‘oku kovi ki ha tahá mo e fakafeangai ki he me‘akaí ‘a e tu‘unga . . . mo‘ui lelei fakaeloto mo e malava ‘a ha taha ‘o kau ki he ngaahi fakataha‘anga mo e ngaahi ‘ekitivití ‘a e Siasí.”¹⁰

‘Oku kau ‘i he ngaahi fakahinohino ‘a e Siasí ki he me‘akaí ‘oku kovi ki ha tahá, ha ngaahi fakahinohino ki hono ma‘u ha mā sākalamēnítí ‘oku malú pea pehē foki ki he founiga ke faka‘ehi‘ehi ai mei hono fakamafola e siemú ‘i he tépile sākalamēnítí. (“E lava ke ma‘u ha fakamatala fakaikiiki ‘i he disability.Church ofJesusChrist.org) ‘E lava ‘e he muimui ki he ngaahi fakahinohino

***‘E lava ke alea‘i ‘e he kāingalotu
‘oku kovi ha me‘akai kiate
kinautolú pea mo e kau takí ha
ngaahi me‘a ‘oku malu ke nau fili
mei ai ki he‘enau mā sākalamēnítí.***

hino ko ‘ení ‘o fakapapau‘i ha a‘usia malu ‘i he sākalamēnítí ki he tokolahī taha ‘o e kāingalotu.

‘E lava ke alea‘i ‘e he kāingalotu ‘oku kovi ha me‘akai kiate kinautolú pea mo ‘enau pisopé ha ngaahi liliu ‘e fe‘unga ki he sākalamēnítí. ‘E lava ke omi ‘a e kāingalotu mo ha‘anau mā pē ‘anautolu ‘oku sai kiate kinautolu pea fa‘o ‘i ha milemila malu.

Ikai ngata aí, ‘oku fehangahangai e ngaahi fāmili ‘oku kovi ha me‘akai kiate kinautolu mo ha ngaahi pole ‘i he taimi ‘oku omi ai e ni‘ihi kehē mo e me‘akai pe sapa ki he houalotu sākalamēnítí. Koe‘uhí ‘e lava ke hoko ha ngaahi fakafeangai ‘e ni‘ihi ki he me‘akaí ‘i he mānava pē pe ko e ala ki ha me‘a ‘oku kovi ki ai, ‘oku totonu ke fakahaoao e ngaahi fāmili ‘oku kovi ha me‘akai kiate kinautolú ki he sākalamēnítí ‘aki ‘enau hiki mei honau nofo‘angá pe ki he fakafeletoló ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ai ha me‘akaí.

‘I ha fakataha aka ‘i ‘Epeleli 2015, na‘e fokotu‘u mai ‘e Palesiteni M. Lāsolo Pālati ko e Palesiteni Le‘ole‘o ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ko ‘etau tefito‘i taumu‘a ki he tokotaha kotoa ke nau a‘usia ha me‘a fakalaumālie mo fakamālohia e tui ki he‘etau Tamai Hēvaní mo e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí ‘o fakafou ‘i hono tauhi ‘o e ‘aho Sāpaté

ke mā'oni'oní." Na'a ne toe pehē, "Ko hono mo'oní te tau lava 'o 'amanaki atu 'e lava ke tuku ki he tafa'akí 'a e telefoni to'oto'ó mo e iPads, keimí mo e me'akaí 'i ha houa mahu'inga 'e taha mei he houa 'e 168 'i ha uiké, ki he houalotu sākalamēniti 'oku li'oa ki he Tamai Hēvaní pea mo Hono 'Alo 'Ofa'anga ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisí."¹¹

'I ha ngaahi 'uhinga kehekehe, 'oku 'ikai lava e tokotaha kotoa 'o tuku e me'akaí ki he tafa'akí lolotonga e lotú. Ka 'i he taimi-tēpile kuo fakanou-nou, mahalo 'e lava ke tau fakakaukau ki he fokotu'u 'a Palesiteni Pālatí pea fakamahu'inga'i kapau 'okú ke fiema'u ke 'omi ha me'akaí ki he houalotu sākalamēniti.

Fefua'aki 'Etau Ngaahi Kavengá

Neongo 'e lava ke fakatu'utāmaki 'a e fakafeangai fakatu'asino ki he me'akaí 'oku kovi ki ha tahá, ka 'e lava pē ke tatau mo e ola fakalaumālié—ki he leleí pe koví.

'Oku kovi 'aupito 'a e hu'akaú ki he 'ofefine 'o Falanisesikaá. Lolotonga e kei Palaimelí hono 'ofefiné, na'e sai'ia ha taha he'ene kau faiakó ke ha'u mo ha fanga ki'i keke ne ta'o 'i 'api ki he kalasí 'i he hokosia e ngaahi 'aho fa'ele'i. Na'e anga'ofa 'a Falanisesiká ke 'omai ha fanga ki'i keke 'oku malú 'i he taimi 'oku hoko ai ha 'aho fa'ele'i. Na'e 'ikai tali ia 'e he faiakó ka ne fekau 'e ia e ki'i ta'ahine ta'u onó ke 'alu 'o tangutu 'i he holó lolotonga hono tufa e sapa ki he 'aho fa'ele'i.

'Oku manatu 'a Falanisesiká 'o pehē, "Na'e fakamamahi 'aupito 'eni 'i he ngaahi tafa'aki lahi. Na'e 'ikai ke ne ako'i e fānau kehé ke nau 'hangē ko Sisuú' pea tokanga ke fakakau mai e tokotaha kotoa, ka na'a ne ako'i kinautolu ke nau fakamavahevahe."

'Oku kau e fakakau máí mo e fakamavahevahé 'i he ngaahi kaveinga angamaheni 'i ho'o talanoa ki he ngaahi fāmili 'oku kovi ha me'akaí kiate kinautolú. Na'e hanganaki atu e foha ta'u valu 'o Sinitiá, 'a ia 'oku kovi ki ai e pinatí mo e natí, ki ha 'aho kemí. Ka neongo ia, 'i he pongipongi 'o e 'aho kemí, na'e fetu'utaki mai ha taki 'o kole ange ke ne nofo. Na'e 'ikai ke nau lava 'o tokanga'i lelei e me'a na'e kovi kiate iá.

'Oku manatu 'a Sinitia 'o pehē, "Na'a ku tamate'i 'a e telefoní peá u tangi halotulotu, na'a ku tangi mamahi 'i hono toe fakamavahevahe'i 'eku ki'i tamasi'i."

'Oku pehē 'e Keiti 'Etinā Siteiti, ko ha pule mataoao ki he faingata'a'ia fakaesinó 'i he Siasi: "'E li'aki 'e he Fakamo'uí 'a e toko 99 pea fekumi ki he toko tahá. 'Oku fie ma'u ke tau manatu'i e sipinga ko iá—ke vakai ki he toko tahá pea 'ilo'i 'a e toko tahá."

Te tau Lava 'o Tokoni

'Oku lahi e me'a 'e lava 'e he kāngalotu 'oku kovi ha me'akaí kiate kinautolú pea mo e ngaahi

Ngaahi Fehu'i ke Fai 'i Hono Palani'i ha 'Ekitiviti pe Lēsoni

1. 'E kau nai hono fakakau 'a e me'akaí 'i he'eku lēsoní pe 'ekitivitií ke poupou'i 'eku pōpoaki? Te u lava nai 'o to'o e me'akaí mei he'eku lēsoní pe 'ekitivitií?
2. Kapau ko ha konga mahu'inga e me'akaí 'i he'eku 'ekitivitií, te u lava fēfē 'o ngāue fakaetauhí kiate kinautolu 'oku kovi ha me'akaí kiate kinautolú? 'Oku 'i ai nai ha ngaahi me'a ke fili mei ai ki he me'akaí 'e fakahoko ai 'eku taumu'á kae kei malu pē kiate kinautolu kotoa 'oku kau ki aí? Te u lava nai 'o kole ki he ni'ihi fakafo'ituituí pe mātu'á ke nau 'omi ha sapa 'oku sai pe tokoni ke u 'ilo'i e ngaahi me'a ke fili mei ai 'oku malú?
3. Kapau 'oku 'ikai ha founiga ke 'omi ai ha me'a 'e lava ke ma'u 'e he tokotaha kotoa, te u lava nai 'o 'omi ma'anautolu 'oku kovi ha me'akaí ki aí ha me'a ke fetongi 'aki? Te u lava nai 'o fengāue'aki hangatonu mo kinautolu 'oku kovi ha me'akaí ki aí ke fa'u ha palani te nau ongo'i fiemālie ange aí?

fāmili ‘i honau uōtī ‘o fai ke fakahaa‘i e ‘ofā mo ‘ai ke malu ‘a e ‘alū ki he lotū pea fakakau e tokotaha kotoa.

Ko e hā ‘e lava ‘o fai ‘e he ngaahi fāmili ‘oku kovi ha me‘akai kiate kinautolú?

“E li‘aki ‘e he Fakamo‘uí ‘a e toko 99 pea fekumi ki he toko tahá. Manatu‘i ke vakai ki he toko tahá pea ‘ilo‘i ‘a e toko tahá.”

‘E lava ‘e he ngaahi fāmili ‘oku kovi ha me‘akai kiate kinautolú ‘o fakamatala‘i ‘enau ngaahi fie ma‘ú ki he kau takí mo e kau faiakó—pea toe talanoa ‘i he taimi ‘oku fetongi ai e kau takí mo e kau faiakó. Te nau lava ‘o anga‘ofa ke ‘omi ha me‘akai malu mo tokoni ke palani e ngaahi me‘atokoní mo e ‘ekitiviti. Te nau lava ‘o fai ha ako faingofua, fakahaoi mo‘ui mo e ngaahi palani ki ha me‘a fakatu‘upakeé. ‘E mahino kiate kinautolu ‘i he taimi ‘oku ilifia pe tailili ai e kāingalotú, ka te nau ako‘i ‘i he fa‘a kātaki e kāingalotú pea ngāue fakataha ke ma‘ú ha ngaahi founa malu mo fakalukufua. ‘Oku totonu ke nau kole ha ngaahi tokoni fakapotopoto ‘e lava ke fakahoko mo tauhi ‘e he uōtī.

Ko e hā ‘e lava ‘e he kāingalotu ‘o e uōtī ‘o fai?

‘E lava e kāingalotu ‘o e uōtī ‘o feinga ke mahino e ngaahi tükunga fakafo‘ituitú. ‘Oku totonu ke tali ‘e he kāingalotu ‘o e uōtī ‘a e fakahinohino mei he mātu‘á fekau‘aki mo hono ‘ave ha me‘akai ki ha ki‘i tamasi‘i/ta‘ahine. Kapau ‘oku fie ma‘ú e me‘akai ki ha ‘ekitiviti pe lēsoni, ‘e lava e kau faiakó mo e kau takí ‘o ‘eke ki he ni‘ihī fakafo‘ituitú mo e mātu‘á pe ‘e malu e me‘akai. ‘E lava e kāingalotu ‘o e uōtī ‘o fakaafe‘i e ni‘ihī fakafo‘ituitú mo e mātu‘á ke kau mai pea fakalelei‘i e palopalemá ‘o fakatatau ki he fie ma‘ú ‘i he ngaahi tükungá.

‘Oku ‘i ai ha me‘akai ‘e ni‘ihī ‘oku kovi kia Sūsana. Kuo ongo kiate ia ‘a e ongo‘i ngofua ‘a e kau taula‘eiki ‘i hono uōtī ‘i he‘enau teuteu e sākalamēnítí. ‘Okú ne pehē, “‘Oku ou ma‘ú

ha loto-fakatōkilalo mo‘oni ‘i he kau talavou kuo nau ‘ai ke malu ‘eku ma‘u e sākalamēnítí.”

Na‘e ‘ikai tufa ange e sākalamēnítí kiate ia ‘i ha Sāpate ‘e taha. Na‘e fakatokanga‘i ‘e he kau taula‘eiki ne nau teuteu‘i na‘e fio ‘ene maá mo e mā kehe ‘i he tēpile.

‘Oku pehē ‘e Sūsana, “Na‘a nau kumi au ‘i he ‘osi e houalotu sākalamēnítí pea fakamatala mai e me‘a na‘e hokó, mo talamai na‘a nau ma‘u ha ngofua makehe mei he pīsopé ke toe tufa mai e sākalamēnítí kiate au ‘i he loki ako. Na‘á ku tangi ‘i he‘enau tāpuaki‘i mo tufaki e sākalamēnítí ‘i he ki‘i loki ko iá. Na‘á ku lava ‘o ongo‘i mālohi e

‘ofa ‘a e Fakamo‘uí mo ‘Ene ‘afio‘i e lahi ‘o ‘eku fefa‘uhī mo e faingata‘á ni.”

‘Oku pehē ‘e Sūsana, “Ko hono fakahaa‘i ko ia e loto-fiemālie ke ‘ai ke malu ha ‘ātakai ‘i he lotū ki he kakai ‘oku kovi ‘aupito ki ai ha me‘akai, ko hano fakahaa‘i foki ia ha loto-fiemālie ke fefua‘aki ‘etau ngaahi kavengá.”

‘Oku ‘i he Kau Finemuí he taimí ni ‘a e ‘ofefine ‘o Falanisikaá. Na‘e ue‘i ‘ene palesiteni ‘i he Kau Finemuí ke tokoni‘i e fāmilí ni ‘i honau kavenga mafasiá. Na‘á ne pehē, “Na‘á ku ongo‘i hangē ne fie ma‘u ke mau fai e me‘a na‘e fie ma‘ú ke

fakapapau'i na'e 'ikai fakamālohi'i ia ke fili 'i he'ene malú mo e moihiú. Na'á ku lotua e fie ma'u ko ia ke mau fehangahangai mo e tūkungá ni pea ongo'i mālohi na'e fie ma'u ke mau tali e fāmili ko 'ení mo fakapapau'i ne fakakau kotoa kinautolu."

Na'e tali 'e he kau taki to'u tupú 'a e pole ke palani ha konifelenisi pō kakato 'a e to'u tupú 'e lava ke kau mai ki ai e tama sefine 'a Falanisesikaá. Na'e tokoni 'a Falanisesikā ke palani 'a e me'atokoní mo fakatau mai e me'akai. Na'e fufulu mālohi 'e he kau talavo'u 'a e me'a tunú kumu'a pea nau feime'atokoni aí.

'Oku pehē 'e Falanisesikā, "Na'e faka'ofo'ofa ia! "Na'á ku tangi mo ongo'i e 'ofa 'a e 'Otuá 'o fakafou 'i he'enau ngaahi ngāue anga'ofa mo fakalūkufuá. Na'e pehē pē mo hoku 'ofefiné."

'Oku Fakahā Ai e Ngaahi Ngāue 'a e 'Otuá

Kuo ongo'i 'e he fāmili 'o Taná ha ngaahi mana, lalahi mo iiki talu e mole hona fohá. 'Okú na faka'amu 'oku tupulaki e 'ilo ki he me'akai 'oku kovi kiate kitá.

"Oku 'ikai 'uhinga ia 'oku ta'etokanga e tamaiki ko 'eni 'oku kovi ha me'akai kiate kinautolú. 'Oku 'ikai 'uhinga ia 'oku 'ikai ke nau tokanga. Ka 'oku nau kei tamaiki pē," ko e lau ia 'a Tana mo e tamai 'a Telí, "Ko e ki'i sekoni pē 'e taha ho'o ta'etokangá."

Ka 'e lava 'a e ngāue fakaetauhí 'o tokoni kiate kinautolu ke nau tokanga. 'Oku pehē 'e Toketā 'Oloseni, "Ko e 'uhinga 'o e ngāue fakaetauhí ko hono tokangaekina e ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihi kehé. Ko e me'a kotoa pē fekau'aki mo e Siasi 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi fie ma'u 'o e toko tahá mo hono fakapapau'i 'oku feau 'enau ngaahi fie ma'u fakalaumālié mo fakatu'asinó."

Na'e akonaki 'a Seiloni 'Iupengi, ko e Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi Lahi 'o e Fine'ofá 'o pehē: "Ne fakahā loto-'ofa 'e Kalaisi ki he kau Nifaí, 'Kuó u fekau ke 'oua na'a 'alu hamou tokotaha'. . . . Ko ha fie ma'u ia 'e 'ikai lava ke liliu ki he kau ākonga faka-Kalisitiané mo e Kāingalotú ke fe'ofa'aki mo'oní."¹²

Kia Falanisesikā, hili ha fefau'uhī fakataautaha ke mahino e 'uhinga na'e fehangahangai ai 'ene ki'i ta'ahiné mo e pole ko

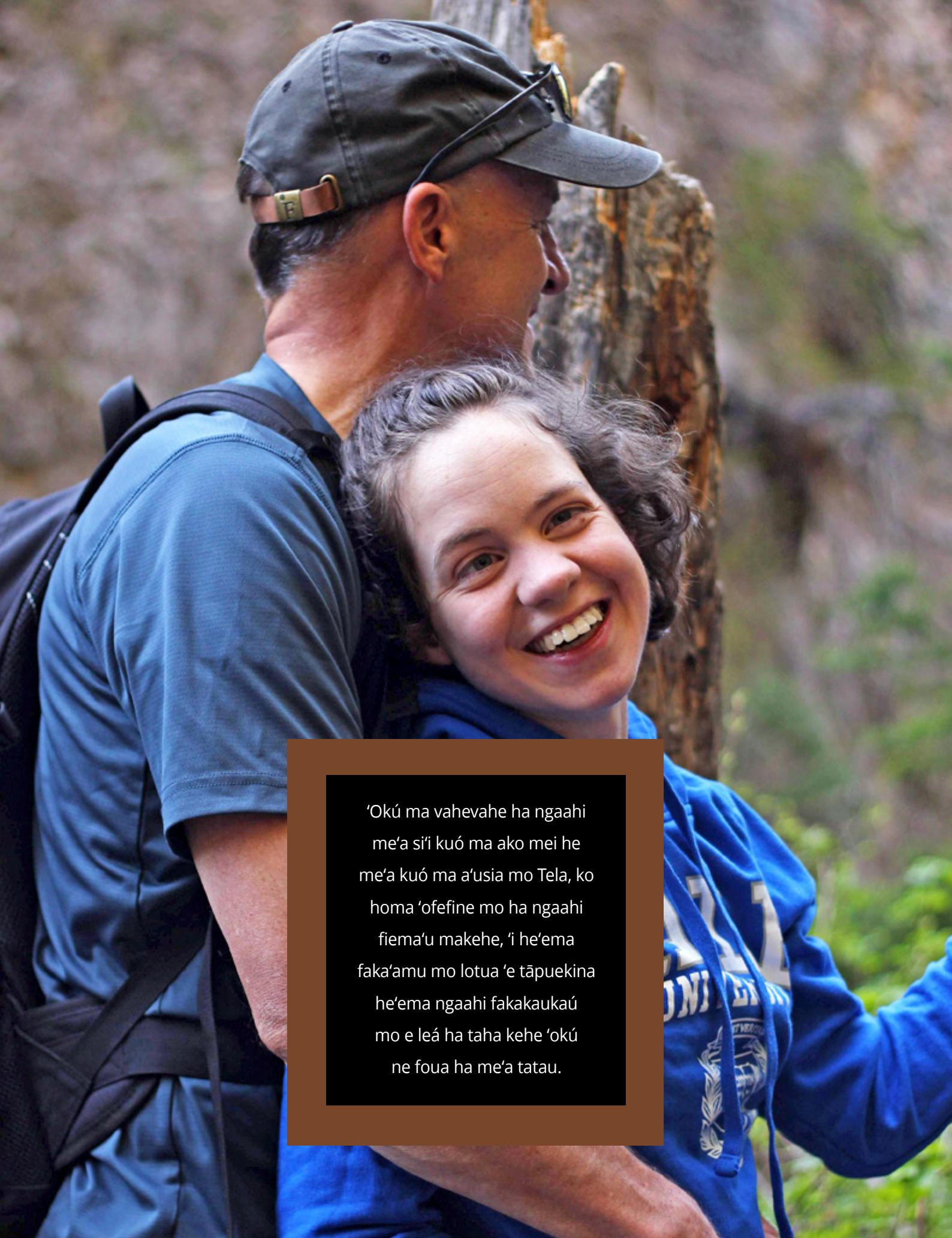

'E lava ke ngāue fakataha 'a e ngaahi fāmilí, kau faiakó, mo e kau takí ke hoko e lotú ko hafeitu'u malu ange ma'á e tokotaha kotoa pē ke nau ako pea tupulaki ai.

ia 'o e kovi ha me'akai kiate iá, na'á ne fakatokanga'i ai, "Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku fakamo'ui 'e he 'Otuá ha taha 'oku faingata'a'ia fakaesino ke fakahaa'i 'Ene ngaahi ngāue nāunau'iá, pea taimi 'e ni'ihi 'okú Ne faka'atā ke faingata'a'ia fakaesino ha taha koe'uhí 'okú Ne finangalo ke hāsino 'Ene ngaahi ngāue 'i he fakafeangai 'a e ni'ihi kehé ki he tokotaha ko iá. 'Oku 'omi 'e he 'Otuá kiate kitautolu kotoa ha ngaahi faingamālié ke ako ai ke anga'ofa mo ako ke hangē ko Iá 'aki hono faka'atā kitautolu ke hoko ko ha mana ki ha taha 'i honau faingata'a'ia." ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Food Allergies: Global Burden, Causes, Treatment, Prevention and Public Policy" (consensus study by the U.S. Institute of Medicine, 2017), National Academies of Science.
2. Vakai, Wenying Loh and Mimi L. K. Tang, "The Epidemiology of Food Allergy in the Global Context," *International Journal of Environmental Research and Public Health*, vol. 15, no. 9 (Sept. 18, 2018), 2043, ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6163515.
3. Vakai, Alison Joanne Lee, Meera Thalayasingam, and Bee Wah Lee, "Food Allergy in Asia: How Does It Compare?" *Asia Pacific Allergy*, vol. 3, no. 1 (Jan. 2013), 3–14, ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3563019/; FARE: Food Allergy Research & Education. "Food Allergy Facts and Statistics for the U.S.," foodallergy.org/sites/default/files/migrated-files/file/Final-FARE-Food-Allergy-Facts-Statistics.pdf. Ko e ni'ihi 'o e me'akai 'oku kovi ki ha tahá kuo motu'a ia, 'a ia ko e 'uhinga ia 'oku lahi ange ai e peseti 'i he fānaú 'i he kakai lalahí.
4. Vakai, FARE, "Food Allergy Facts and Statistics for the U.S."
5. Vakai, Loh and Tang, "The Epidemiology of Food Allergy in the Global Context."
6. Vakai, "Signs and Symptoms," anaphylaxis.org.uk/hcp/what-is-anaphylaxis/signs-and-symptoms.
7. Vakai, Mayo Clinic, "Food allergy," mayoclinic.org.
8. Vakai, Ma'ake 6:37–44; Luke 9:10–17.
9. Jeffrey R. Holland, "Behold the Vakai ki he Lami 'a e 'Otuá," *Liahona*, Mē 2019, 45, 46.
10. "Food Allergies," 'i he konga ki he Ngaahi Tu'utu'uní mo e Ngaahi Fakahinohinó 'i he disability.ChurchofJesusChrist.org.
11. M. Russell Ballard, in "April 2015: Sabbath Day Observance" (video), ChurchofJesusChrist.org/media-library.
12. Sharon Eubank, "Ko Kalaisi 'a e Maama 'Oku Ulo 'i he Fakapo'ulf," *Liahona*, Mē 2019, 74; tānaki atu e fakamamafá.

'Okú ma vahevahe ha ngaahi
me'a si'i kuó ma ako mei he
me'a kuó ma a'usia mo Tela, ko
homa 'ofefine mo ha ngaahi
fiema'u makehe, 'i he'ema
faka'amu mo lotua 'e tāpuekina
he'ema ngaahi fakakaukaú
mo e leá ha taha kehe 'okú
ne foua ha me'a tatau.

Fai 'e 'Eletā Paul B. Pieper
'O e Kau Fitungofulú
Pea mo Melissa T. Pieper

Ngaahi Fie Ma'u mo e Ngaahi Lēsoni Makehe

The ngaahi 'aho hili e 'aho tafa ke fā'ele'i 'a Telá, na'a ma 'ilo'i na'e 'i ai ha me'a ne kehe fekau'aki mo ia. Ka na'e toki kamata ke mahino kiate kimaua 'i hono leleaki'i fakahangatonu ia ki he falemahakí mei ha 'apoinimeni mo e toketaá hili ha uike 'e tolu mei ai, 'e liliu e mo'ui homau fāmilí 'i hono fanau'i iá.

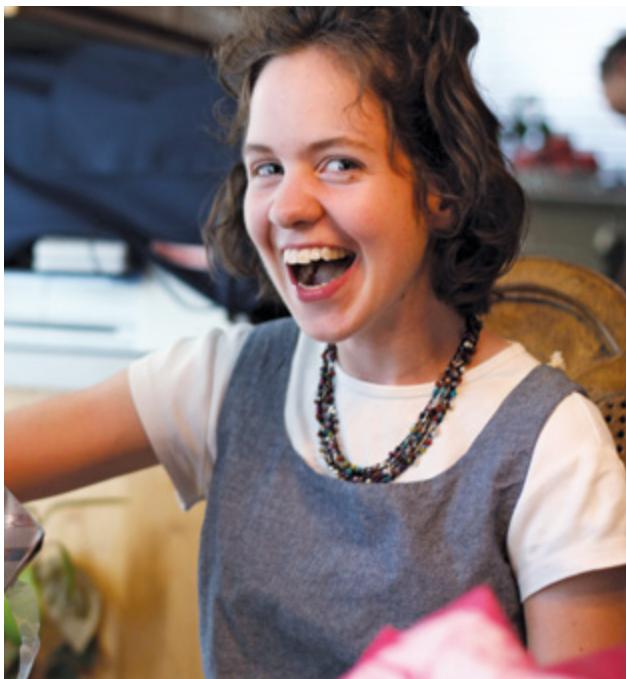
Ko e ngaahi uike mo e ngaahi māhina ne hoko mai aí na'a mau ongo'i ha fakatu'amelie mo e tailili lahi 'i he feinga 'a e kau palofesinala mateakí ke 'ilo e tu'unga 'oku 'i ai 'a Telá. Na'e 'omi 'e he fakakaukau fo'ou takitaha ha ngaahi loto-hoha'a.

"Mani, 'ofa pē 'oku 'ikai ko ia. He 'ikai ke ma katekina ha'ane mole meiate kimaua," ko 'ema tali ia ki ha feinga 'e taha ke 'ilo ki he mahakí (diagnosis). "Kapau ko 'eni, 'oku 'ikai ke ma fakapapau'i pe te ma fehangahangai fēfē mo ia," ko 'ema tali ia ki ha toe feinga ke 'ilo ki he mahakí.

'Oku lelei mo fakamamahi fakatou'osi e feinga ke 'ilo ki he mahakí. Te ne lava 'o 'omi fiemālie mo tokoni ke mahino ki ha taha e me'a 'e ala hoko he kaha'ú, ka te ne lava foki 'o fakatupu ha ngaahi me'a ke 'amanaki atu ki ai pe ngaahi fakangatangata 'oku 'ikai teitei mo'oni. 'Okú ma hounga'ia 'i homa tükungá, ne hili e ngaahi fakamahalo mo e ngaahi sivi kotoa, na'e 'ikai lava 'e he kau toketaá 'o 'ilo ha mahaki pau 'oku ma'u 'e Tela.

Na'a nau talamai, "'Oku sai pē hono sinó kotoa, ka 'oku vaivai hono ououá pea mo'ua 'i he hamú."

Kuo mau nofo 'i he ta'u 'e 28 kuohilí mo e fakamatata ko iá—'a 'ene veiveiuá, ngaahi me'a fakatu'upakeé, ngaahi polé, mo e ngaahi me'a

'Okú ma sai'ia ke fakamatata 'a Tela 'aki e ngaahi me'a 'okú ne malavá kae 'ikai ko hono ngaahi fakangatangata.

fakafiefiá mo e faingamálié. Na‘e ‘ikai ke ma ‘ilo pe ‘e fēfē ‘a e fonongá, ka na‘e ‘ikai ke ma teitei ongo‘i ne fakangatangata ki ha puke fakafaito‘o pau.

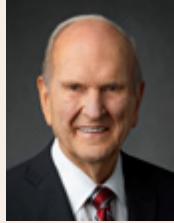
Ko hono Fakamatala‘i ha Taha ‘oku ‘i ai Ha‘ane Fiema‘u Makehe

Ko e ni‘ihí ‘o e ngaahi fehu‘i tu‘o lahi taha kuó ma ma‘u ‘i he ngaahi ta‘u kuohilí fekau‘aki mo Telá ko e “Ko e hā ‘okú ne mo‘ua aí?” mo e “Ko e hā e faingata‘a‘ia fakaesino ‘okú ne ma‘ú?” ‘Oku angamaheni ke ma tali ange ‘aki ‘ema pehē, “‘Oku ‘ikai ke ne lea, lue ‘o ‘ikai tokoni‘i, pe kai pe tui vala ‘iate ia pē, ka ‘okú ne mahulu ange ia ai.”

Kuó ma ako ke ‘oua ‘e fakamatala‘i ia ‘aki e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ke ne malavá pe ngaahi fakangatangatá. Ka ‘okú ma sai‘ia ke fakamatala‘i ia ‘aki e ngaahi me‘a ‘okú ne malavá.

Hangē ko ‘ení, ‘oku lava ‘a Tela ke malimali. ‘Oku hanga ‘e he‘ene malimalí ‘o fakatupu ke malimali ‘a kinautolu ‘oku nau feohí. Kuo ta‘ofi kimautolu ‘e ha sola ‘i he mala‘e vakapuná ‘o kole mai pe te nau lava ‘o faiatā mo Tela koe‘uhí pē kuo lōmekina kinautolu ‘e he malama ‘o hono malimalí.

‘Okú ne lava ‘o fā‘ofua ki ha taha. Kapau ‘okú ke monū‘ia ke fā‘ofua mo Tela, te ne liliu ho‘o mo‘úi. Ne tu‘o taha ‘emau hū ki tu‘a mei ha sipoti na‘e fai, pea fakalaka ‘a Tela ‘i ha tangata tukuhāusia ‘i he vē‘ehalá péa ne ala atu ‘o fā‘ofua kiate ia. Na‘e mahino mei hono fofongá na‘e hoko ‘ene fā‘ofua ko e taha ‘o e ngaahi me‘a fakafo taha kuó ne a‘usia he ‘aho ko iá.

SINO VAIVAI, IKU‘ANGA FAKALANGI

“‘Oku ‘ikai fie ma‘u ha sino haohaoa ia ka ke toki a‘usia ha iku‘anga fakalangi. Ko hono mo‘oní, ko e ni‘ihí ‘o e ngaahi laumālie fungani tahá ‘oku nau fa‘ofale ‘i ha ngaahi sino vaivai. ‘Oku fa‘a fakatupulaki e ivi fakalaumālie leleí ‘e kinautolu ‘oku nau faingata‘a‘ia fakaesino—koe‘uhí ko e enau mohu faingata‘a‘ia. ‘E lava ke ma‘u ‘e he ni‘ihí fakafo‘ituitui peheé ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa pē kuo teuteu ‘e he ‘Otuá ma‘a ‘Ene fānau faivelenga mo talangofuá.”

President Russell M. Nelson, “Ko ho Sinó: Ko ha Me‘a‘ofa Fakafo ia ke Mata‘ikoloa ‘Aki,” *Liahona*, Aokosi 2019, 53.

‘Oku tokoni ‘a Tela ke ke ongo‘i oku ‘ofa‘i koe. Kapau te ke fesiofaki mo Tela, na‘a mo ha sekoni pē, te ke ongo‘i ha ‘ofa mo e anga‘ofa ‘e ala fakatupu ke ke lo‘imata‘ia. ‘I he ngaahi me‘a‘ofa fakafo ko iá, ko e hā te ma fie fakamatala‘i ai ia ko ha “faingata‘a‘ia fakaesino”? Kuó ne tākiekina ha mo‘ui ‘e laungeau ki he leleí ‘iate ia pē mo hono fai e me‘a ‘okú ne faí.

‘Aho ‘e Taha he Taimi

‘Oku faingofua ke ongo‘i lōmekina e mātu‘á ‘i he‘enau ‘ilo‘i ko ia ‘e fakafalala honau fohá/‘ofefiné kiate kinautolu ‘i he kotoa ‘enau mo‘úi. ‘Oku toe lahi ange e ongo‘i lōmekiná ‘i he taimi ‘oku fie ma‘u ma‘u pē ‘e he tamasi‘i/ta‘ahiné ‘a e tokoni fakatu‘asino, fakaeloto, mo fakafaito‘o. ‘E lava ke hoko e fakakaukau ki hono fafanga, teuteu‘i, kaukau‘i, tokanga‘i, mo hono tokoni‘i ha tamasi‘i/ta‘ahine he ‘aho kotoa pē, ‘o hangē ha mo‘unga ‘oku fu‘u ma‘olunga mo tahifo ke kaka aí.

‘I he ngaahi momeniti ko iá, ‘oku mahu‘inga ai ke ki‘i tu‘u pea pehē, “‘Oku fie ma‘u ke u fakahoko pē e me‘á ni he ‘ahó ni.” Kuó ma ‘ilo ko e nofotaha pē ko ia ‘i he ngaahi fie ma‘u mo e ngaahi faingamālie ‘i he ‘aho takitaha, ‘o hangē ‘oku ngali faingofua ange ke fakahoko e ngaahi ngāué. Te tau lava ‘o mo‘ui ‘i ha ‘aho pē ‘e taha he taimi,

pea tau lava ‘o kumi e fiefia mo e tupulaki ‘oku ‘omi ‘e he ‘aho ko iá.

Malava ‘o Fakalakalaka

‘Oku malava ‘a e laumālie kotoa ‘oku ‘omi ki he māmaní ‘o “fakalakalaka.”¹ ‘Oku fie ma’u kitautolu kotoa ke faka‘aonga‘i ‘etau tau‘atāina ke filí ki he tu‘unga ko ia ‘oku tau malavá. ‘Oku fatongia ‘aki ‘e kitautolu kau tauhí hono tokoni‘i ‘a kinautolu ‘oku tau tauhí ke nau tupulaki mo fakalakalaka fakatu‘asino, fakaeloto, mo fakalaumālie ke a‘u ki he tu‘unga ‘oku nau malavá. ‘Oku lava ke ‘uhinga ia ke tokoni‘i kinautolu ke ma‘u ha ngaahi faingamālie ke ngāue tokoni ai—‘o hangē ko e ngaahi fā‘ofua pe malimali ‘a Telá. ‘E lava foki ke ‘uhinga ia ki hono tokoni‘i kinautolu ke faka‘aonga‘i, pea kapau ‘e lava, ke nau fakalahi honau tu‘unga malava fakatu‘asino mo faka‘atamaí ‘o fakafou ‘i he fakamalo hisinó mo e ‘ekitivitií.

‘I hono fai iá, ‘oku fie ma‘u ke tau fai e anga mo‘oní. Kapau ‘oku tau loto-‘ita ma‘u pē, mahalo ‘oku fu‘u tōtu‘a ‘etau feingá. ‘E lava ke tokoni‘i mo tataki kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘o fakafou ‘i Hono Laumālié ke fakahoko e ngaahi me‘a ko ia ‘oku malava mo totonú. ‘I he ngaahi tūkunga ‘e ni‘ihi, te Ne ‘omi ha ngaahi mana, neongo ‘e ngali iiki.

Te ma manatu‘i ma‘u pē hono talamai ‘e ha taki mataotao ki he huí (orthopedic) he ‘ikai teitei lue ‘a Tela. Ka ‘i he hili ha ngaahi ta‘u ‘o e lotu lahi mo e ngāue mālohi, ‘oku lava ‘eni ‘a Tela ‘o lue ‘i hano tokoni‘i ia. Kuo te‘eki ai liliu hono tūkungá fakalukufua, ka kuo ‘omi ‘e he ‘Eikí ha mana si‘isi‘i ke tokoni ke ne tupulaki mo ma‘u ha fiefia lahi ange ‘i he mo‘uí.

Tui ke ‘Oua ‘e Fakamo‘uí

‘Oku fakanatula pē ke fehu‘i *ko e hā hono ‘uhingá?* ‘i he taimi ‘oku ‘omi ai ki hotau ‘apí ha foha‘ofefine faingata‘a‘ia ‘o e ‘Otuá. ‘Oku angamaheni ke taki kitautolu ‘e he‘etau tuí ke tau fehu‘i ki he ‘Otuá pe ‘e malava ke fakamo‘ui pe to‘o e tūkunga ‘o e tamasi‘i/ta‘ahiné. ‘Okú ma ma‘u e tui pau ko ia ‘e lava ‘e he ‘Otuá ‘o fakamo‘ui homa ‘ofefiné, ka kuó Ne fakamahino mai foki ‘oku ‘ikai ko Hono finangaló ke fakahoko ia he taimí ni.

Ko e fatongia ‘o kitautolu
kau tauhí ke tokoni‘i ‘a
kinautolu ‘oku tau tauhí ke
nau tupulaki mo fakalakalaka
fakatu‘asino, fakaeloto, mo
fakalaumālie ke a‘u ki he
tu‘unga ‘oku nau malavá.

‘Oku ‘i ai ha ngaahi taumu‘a ‘a e Tamai Hēvaní ki hono ‘omi ‘o Tela kiate kimauá, pea te Ne fakamo‘ui ia—‘o kapau pea ‘i He‘ene finangalo ke fai ia. Mahalo he ‘ikai hokosia e ‘aho ko iá kae ‘oua kuo hoko e taimi ‘o e fakamo‘ui taupotu tahá—‘a e Toetu‘ú. ‘Oku tatau pē e lahi ‘o e tui ‘oku fie ma‘u ke tali ‘aki e finangalo ‘o e ‘Otuá he ‘ikai fakamo‘ui e ni‘ihi pelepelengesí ni he taimi ní, pea mo e tui ko ia te Ne lava ‘o fakamo‘ui kinautolu he taimi ní. Na‘e ‘omi ‘a Tela kiate kimaua mo ha taumu‘a, pea ne ma ongo‘i ke ma tokanga ke ‘oua ‘e fehu‘ia e ‘uhingá kae fehu‘i ki he Tamai Hēvaní e me‘a ‘okú Ne finangalo ke te akó.

“Ke fehu‘i, Ko e hā ‘oku hoko ai ‘eni kiate aú? Ko e hā ‘oku ou faingata‘a‘ia ai he me‘á ni he taimi ní? Ko e hā kuó u fai ke tupu ai ‘ení? ‘e tataki ai koe ki he ngaahi feitu‘u fakapo‘ulí,” ko e lea ia ‘a ‘Eletā Lisiate G. Sikoti (1928–2015) ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Ka na‘á ne pehē, “Fehu‘i, Ko e hā kuo pau ke u fai? Ko e hā te u ako mei he a‘usia ko ‘ení? . . . ‘I ho‘o lotu mo e loto fakamātoato mo‘oní, ‘Kātaki fakahā mai ke u ‘ilo Ho finangaló’ mo e ‘Ke fai pē Ho finangaló,’ ‘okú ke ‘i ha tu‘unga mālohi ke ma‘u e tokoni lahi taha mei ho‘o Tamai ‘ofá.”

‘Oku tau fakakaukau he taimi ‘e ni‘ihi ki he mātu‘a ‘a e fānau ko ia ne fakamo‘ui ‘e he Fakamo‘ui lolotonga ‘Ene ngāue fakafaifekau ‘i he matelié. Mahalo ‘oku hangē ko kitautolú, ne fifili e ngaahi mātu‘a ko iá ki he taumu‘a ne ‘omi ai ‘enau fānau kiate kinautolú. Hili hono fakamo‘ui kinautolu ‘e he Fakamo‘ui, ne lava ‘o mahino ki he mātu‘a na‘e ‘ikai mei malava ke Ne fakahaa‘i Hono mālohi faifakamo‘ui mo e faka-

‘Otuá kapau ne ‘ikai ke ‘i ai ha taha ke fakamo‘ui. ‘Oku tau ma‘u e tui ‘e hokosia ha taimi ke fakamo‘ui ai e fānau kotoa pē ‘o e ‘Otuá.³

‘Oku mau nofo ‘amanaki atu ki he ‘aho ko iá. ■

MA‘U ANGA FAKAMATALÁ

1. Na‘e akonaki e Palōfita ko Siosefa Sāmitá “Ko e kau ma‘u ‘atamai mo e laumālie kotoa pē kuo feku‘i mai ‘e he ‘Otuá ki māmaní ‘oku nau tu‘u ke fakalakalaka” (*Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesteni ‘o e Siasi: Siosefa Sāmita* [2007], 241).
2. Richard G. Scott, “Trust in the Lord,” *Ensign*, Nov. 1995, 17.
3. Ke ma‘u e “tui ke ‘oua ‘e fakamo‘ui,” vakai, David A. Bednar, “Ko Hono Tali e Finangalo mo e Taimi ‘a e ‘Eikí,” *Liahona*, ‘Akosí 2016, 16–23.

Ngaahi Lea 'a e Palōfitá ma'á e Tokotaha Kotoa

*Na'e 'ikai ke u 'amanaki ke sio ki ha kupu'i lea mei he palōfita
'a e 'Otuá 'i he ngaahi holisi 'o e akó.*

Na'a ku 'ā pongipongi hake 'i ha pongipongi 'e taha ke teuteu ki he ngāuē. Neongo ko e angamahení ke u sai-'ia 'i he'eku ngāue ko e faiakó, ka na'a ku 'ita peá u fie toe foki pē ki he mohengá 'o fakakaukau kuo taimi ke toe mohe.

'I he'eku a'u atu ki he ako mā'olungá, na'a ku feinga ke mateuteu hoku 'atamaí ki he ngāuē. Na'a ku 'ilo'i na'e fie ma'u ke u ako'i ha kalasi fika, ka na'e mafasia hoku lotó mo e fakakaukaú fakatou'osi. Na'e kovi kotoa e ngaahi ongo na'a ku ma'u.

Na'a ku fakakaukau ke u 'alu ki he falemālōloó kimu'a pea kamata e kalasí. Ko e taimi 'e ni'ihí 'e fakapipiki 'e ha taha ha 'ū la'ipepa 'i he falemālōloó mo ha fakamatala ma'á e kau akó mo e kau ngāuē. Na'e ma'u 'eku tokangá 'e ha la'ipepa 'e taha. Na'e 'i ai ha kupu'i lea faka'ofo'ofa

na'e pehē, "Kapau 'okú ke fie foaki ha maama ki he ni'ihí kehé, kuo pau ke ke malama koe."¹ Na'a ku 'ohovale ke vakai ko ha kupu'i lea 'eni meia Palesiteni Tōmasi S. Monisoni (1927–2018).

Na'e 'ikai ke u 'amanaki ke sio ki ha kupu'i lea mei he palōfita 'a e 'Otuá 'i he ngaahi holisi 'o e akó. 'Oku ou nofo 'i ha ki'i kolo si'isi'i 'i Penisilivēnia, USA, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku ou kau 'i he ni'ihí toko si'i pe ko au toko taha pē 'a e mēmipa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he 'apiakó. Na'a ku 'ilo ne u kau 'i he ni'ihí toko si'i 'e mahino ki ai e mahu'inga 'o e ngaahi lea 'a Palesiteni Monisoni—ko ha tangata ne u hikinima'i 'i ha ngaahi ta'u lahi ke hoko ko e palōfítá. Na'a ku ongo'i na'e fakataumu'a e

pōpoakí ni kiate au. Na'a ne fakamolü hoku lotó mo fakafiefia'i ange au. Na'e fonu hoku lotó 'i he hounga'ia 'i he'eku fakamo'oní, pea mo e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní na'a ne 'ākilota aú.

Na'a ku fie to'o hifo e la'i pepá mei he holisí pea fa'o ia 'i hoku kató he 'ahó kakato ke langaki hake au, ka na'e 'i ai ha me'a ne vave 'eku fakatokanga'i. Ko Palesiteni Monisoni na'e 'ikai ko e palōfita pē ia kiate au mo e kau mēmipa kehe 'o e Siasi—ko e palōfita ia ki he māmaní. Ko 'ene ngaahi leá, hangē ko e ngaahi lea 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i he 'aho ní, 'oku 'omi ia ma'á e tokotaha kotoa. 'Oku tokonoi'i mo hiki hake 'e he ngaahi lea 'a ha palōfítá, 'a kinautolu *kotoa pē* te nau fanongo ki aí. Na'a ku faitaa'i e kupu'i leá 'aki 'eku telefoní pea tuku pē 'a e la'i pepá ki ha taha kehe te ne ala fie ma'u iá.

'Oku ou fakamālō 'i hono 'omi 'e he Tamai Hēvaní 'a e pōpoakí ni. 'Oku ou fie foaki 'a e māmá ki he ni'ihí kehé. Fakafou 'i he talangofuá mo ha vāofi mo hotau Fakamo'uí, te u lava 'o malama 'o a'u ki he ngaahi 'aho 'e fakatupu ai 'e he fakapo'ulí ke u hē mei hoku halá. ■

Katalina Fekisoni, Penisilivēnia, USA

MA'UANGA FAKAMATALA

- Thomas S. Monson, "For I Was Blind, but Now I See," *Liahona*, July 1999, 69.

"He 'Ikai Te u Faka'ikai'i 'Eku Tuí"

Na'e manukia mo fehi'anekina au 'i he ngāuē. Ko e hā 'oku ou kei pikitai ai ki ha ngāue kuo hoko 'o fakatu'utāmaki ki hoku tu'unga lelei fakalaumālié?

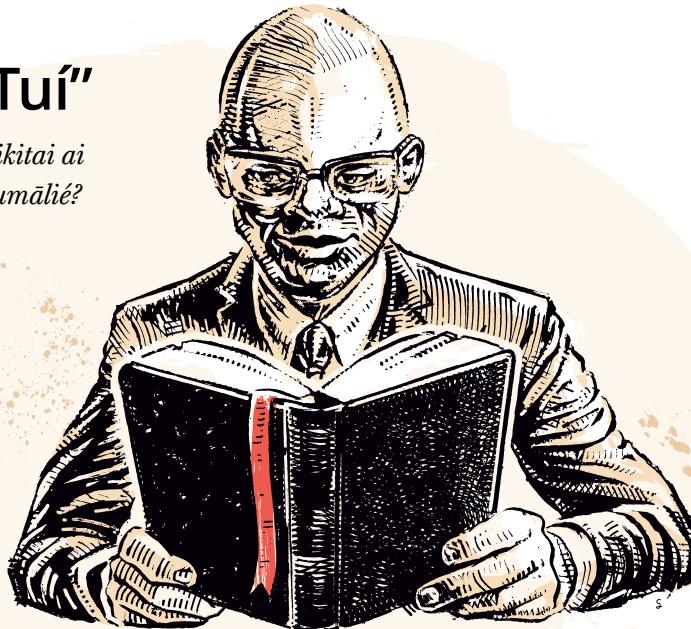
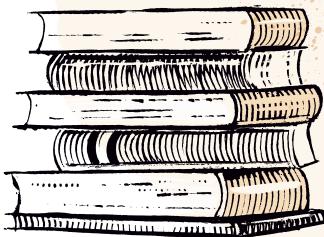
Hili ha taimi nounou hono fakangāue'i au ko e tokoni talékita 'i ha laipeli lahi, na'a ku kamata mo 'eku timí ha ngāue lahi ke fakahū ki he komipiutá ha 'ū tohi 'e 37,000. Ne 'i ai ha 'aho 'e taha na'e ui au 'e he'eku supavaisá ki hono 'ōfisi.

Na'a ne pehē mai, "Etuate, kuo faka'afe'i au ke u fakamatala'i 'etau ngāue ki hono fakahū e 'ū tohi ki he komipiutá 'i he 'Iunaiteti Siteítí mo kole ha toe 'ū tohi ke tau ngāue ki ai. Kuo kole mai ke u 'alu ange mo ha kaungā ngāue falala'anga. 'Oku ou ma'u ha loto-falala kiate koe kae 'ikai ki ho'o siasi. Kapau te ke faka'ikai'i ho'o tuí, te ta ô leva."

Kimu'a peá u lava 'o leá, na'a ne talamai ke u fakakaukau ki ai peá ne faka'atā leva ke u 'alu.

Na'a ku vahevahe ki hoku uaifí he efiafi ko iá 'a e me'a na'e hokó. Na'a ne fakalotolahi'i au ke u tui pē. 'I he 'aho hono hokó, na'a ku talaange ki he'eku supavaisá te u tauhi pē 'eku tuí. Na'a ne 'ita peá ne talamai te ne folau toko taha pē.

Hili ha ta'u 'e taha mei ai, na'a ku ma'u ha faingamālie ke folau ki Falanisē ke ma'u ha ako 'i hono ma'u ha pa'anga, 'ū tohi, mo pule'i e laipelí. Na'e toe pē ke fakangofua 'e he'eku supavaisá. Na'a ne talamai te ne fakangofua pē ia 'o kapau te u faka'ikai'i 'eku tuí. Na'a ku toe fakafisinga'i ia. Na'a ne haehae leva 'a e pepá pea tolungi 'aki au. Hili ha

vaha'ataimi mei ai, na'e toe fakalea mai 'eku supavaisá.

Na'a ne pehē, "Oku 'amanaki ke u toe folau. 'E lava ke ta ô, ka 'oku kei tatau pē 'a e makatu'ungá. He 'ikai ke u teitei folau mo ha mēmipa 'i ho siasi.

Na'a ku talaange, "He 'ikai te u faka'ikai'i 'eku tuí." Na'a ne 'alu fakalongongo leva. Ne 'ikai fuoloa kuo kamata ke ne lau'i au ki hoku kaungā ngāue.

Na'a ne pehē, "Kuó u 'oange ha ngaahi faingamālie kiate ia. Ka kuó ne fakata'e-aonga'i kotoa kinautolu koe'uhí ko 'ene tui ta'e mamatá. 'Okú ne fakasesele."

Talu mei ai, mo hono manukia mo fehi'anekina au 'i he ngāuē. Na'a ku ongo'i mafasia. 'I ha efiafi 'e taha 'i he'eku gefa'uhí mo e palopalemá ni, na'a ku fakaava 'a e Tohi Tapú peá u lau, "Kapau 'oku fakahala'i koe 'e ho mata to'omata'ú, kape'i ia, 'o li'aki ia 'iate koe: he 'oku 'aonga kiate koe ke 'auha ho

konga 'e taha, kae 'oua na'a li ho sinó kotoa ki heli" (Matiu 5:29).

Kapau 'oku folofola 'e he 'Eikí 'oku totonu ke tau li'aki ha me'a kae lava ke fakahaofi kitautolu, ko e hā 'oku ou kei pikitai ai ki ha ngāue kuo hoko 'o fakatu'utāmaki ki hoku tu'unga lelei fakalaumālié? Na'a ku 'ave 'eku tohi fakafisi 'i he 'aho hono hokó.

'Oku ou fiefia he 'ahó ni 'i he fili ko 'ení. 'I he loto-to'a mo e tui kia Sisū Kalaisí, na'a ku fehangahangai ai mo hono fakamaa'i au 'i he ngāuē pea mo 'ikai ma'u ngāue 'i ha taimi nounou. 'Oku 'omi he'eku ngāue fo'ou he taimi ní ha ngaahi faingamālie ne 'ikai ke u ma'u kimu'a. Kuo tāpuekina au 'e he 'Eikí, pea 'oku ou fakamálō kiate Ia 'i He'ene angalelei mo 'Ene 'ofa kiate aú. ■

'Etuate Nginitau, Katoka, Lepupelika Fakatemokālati 'o Kongokóu

Na'á Ma Fie Ma'u ha Mana hono Ua

Na'á ma 'osi a'usia ha mana 'i he feitama hoku uaifi. Na'á ma toe fie ma'u leva ha mana 'e taha.

Na'e uike 24 e feitama hoku uaifi ko Selá 'i he kamata ke ne felangaaki lahi. Na'á ku faingāue kiate ia peá u 'alu leva ki he ngāué. Na'á ku kei 'i he ngāué 'i he'ene tā mai ke 'ave ia ki falemahaki.

Na'e fakahā mai he'ema a'u ki aí, "Ko ho'omo pēpéé 'eni 'oku ha'u." Koe'uhí na'e uike 24 pē 'a Sela, ko e faingamālie lelei taha pē ke mo'ui ai e pēpéé ko ha tafa fakavavevave.

Na'e talamai 'e he toketaá, "Oku 'ikai fie ma'u ke foua 'e ho'o uaiff ha toe fai-ngata'a. 'E mole pē 'a e pēpéé ia."

Na'á ku talanoa mo Sela mo lotua e me'a ne talamai 'e he toketaá. Na'á ma ongo'i kapau ne 'i ai ha fa'ahinga fai-ngamālie ke mo'ui ai 'ema pēpéé, na'e fie ma'u ke ma faka'aonga'i e faingamālie ko iá. Kuó ma a'usia ha faingata'a 'i he feinga ke ma'u ha'ama fānaú. Ko homa foha lahi taha ko Teilá ko e ohi pē ia. 'I he taimi na'e feitama ai 'a Sela 'i ha ta'u 'e ua hili 'ema ohi mai 'a Teilá, na'á ma ongo'i ko ha mana ia. Na'á ma fie ma'u leva ha mana hono ua he taimí ni.

Hili ha ki'i taimi mei ai, na'e ha'u ha mataotao peá ne talamai, "Oku ou tui 'e kei taimi pē ke 'ave ho uaifi ki ha falemahaki 'a e fānaú 'i 'Ela Paso, Tekisisi, 'a ia kuo fakanaunau ke tauhi ai e fanga ki'i pēpē 'oku fā'ele'i ta'ehokó mo puke lahi. 'E ma'u ai ha faingamālie 'a e pēpéé!"

Na'e mavahe ha me'alele falemahaki mei he'emau falemahaki fakalotofonuá ne heka ai 'a Sela pea lele ki he fale-mahaki 'a e fānaú ne miniti 'e 45 hono mama'ó. Na'á ku muimui ofi pē ai, mo tautapa ki he 'Eikí 'i he lotu ke fai mai ha mana. Na'á ku palōmesi kiate Ia te u nofo 'i he hala 'o e ongoongolelé pea feinga ke toe lelei ange.

Na'á ku fakahā 'i falemahaki ki he toketā 'i he 'iuniti tokangaekina makehé: "Okú ma 'ilo kuó ma 'osi ma'u ha mana 'i he feitama hoku uaifi. 'Okú ma 'amanaki atu leva he taimí ni ki ha mana 'e taha."

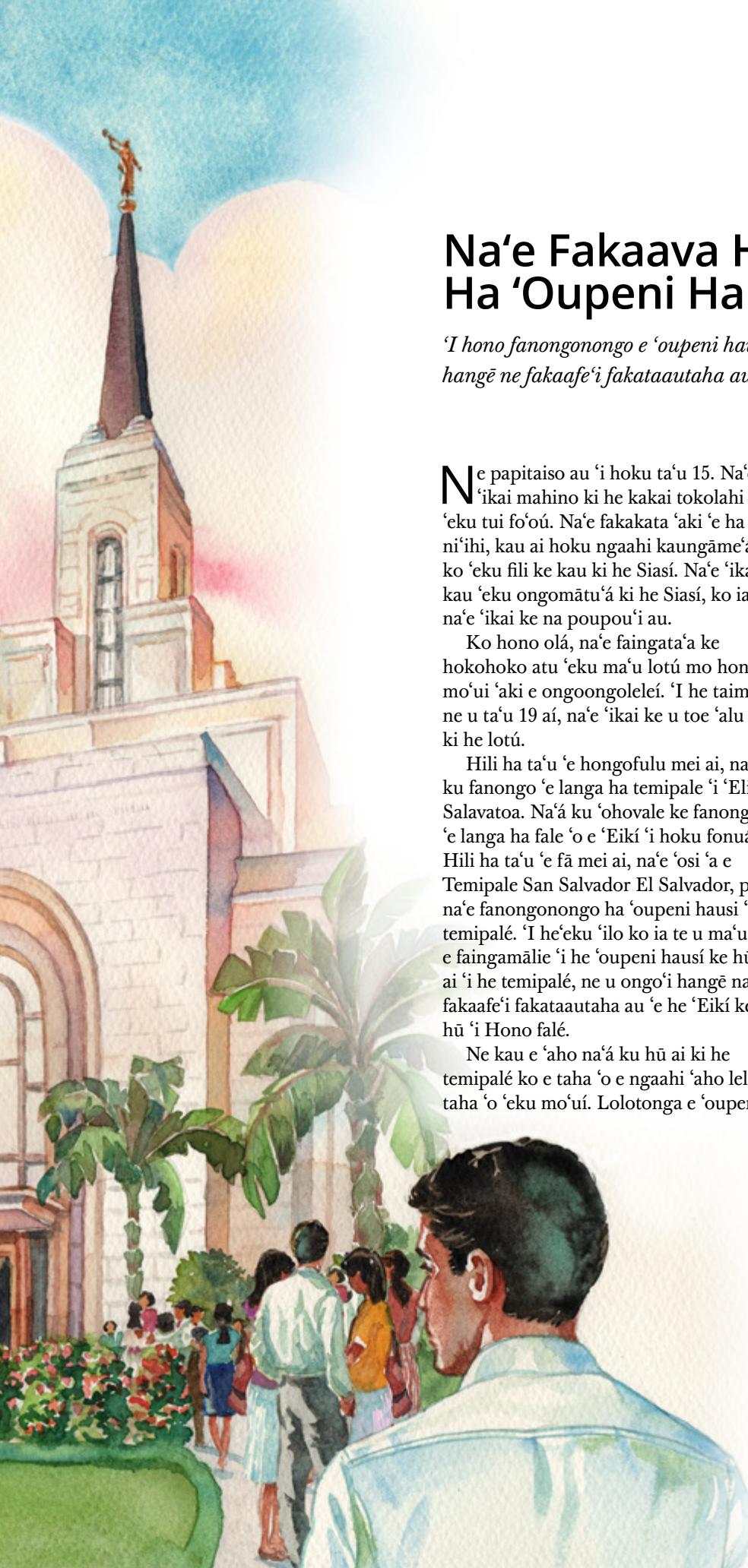
Na'e ola lelei 'a e fā'elé, pea na'e mo'ui 'ema pēpéé. Hili ha nofo 'a Sana 'i he 'iuniti tokangaekina makehé 'i ha māhina 'e fā mo e konga, na'á ma 'omi ia ki 'api. Na'á ma ma'u ha mana hono ua. Ne 'ikai fuoloa mei ai, na'á ma toe ma'u ha mana—na'e tāpuekina kimaua 'e he 'Eikí 'aki ha ongo māhangā.

'Oku ki'i 'atamai vaivai 'a Sana, pea 'okú ne heka salio teketekē, ka 'okú ne fiefia ma'u pē, pea hoko ko ha kau-ngāme'a ki he tokotaha kotoa. 'Okú ne manako ke talanoa kau ki hono 'ahó, pea 'okú ne fiefia 'i he mo'ui. 'Okú ne 'ai ke ma malimali ma'u pē mo ako'i kimaua ke ma fiefia. 'Okú ma 'ofa mo hounga'ia 'iate ia. 'Oku hoko mo'oni 'a Sana ko ha tāpauki. ■

Taniela Paini, Niu Mekisikou, USA

TA FAKATĀAA'E BRADLEY CLARK

Na‘e Fakaava Hoku Lotó ‘e Ha ‘Oopeni Hausi ‘a e Temipalé

‘I hono fanonganongo e ‘oupeni hausi ‘a e temipalé, na‘á ku ongo‘i hangē ne fakaafe‘i fakataautaha au ‘e he ‘Eikí ke hū ki Hono falé.

Ne papitaiso au ‘i hoku ta‘u 15. Na‘e ‘ikai mahino ki he kakai tokolahi ‘a eku tui fo‘ou. Na‘e fakakata ‘aki ‘e haniihi, kau ai hoku ngaahi kaungāme‘á, ko ‘eku fili ke kau ki he Siasí. Na‘e ‘ikai kau ‘eku ongomātu‘á ki he Siasí, ko ia na‘e ‘ikai ke na poupou‘i au.

Ko hono olá, na‘e faingata‘a ke hokohoko atu ‘eku ma‘u lotú mo hono mo‘ui ‘aki e ongoongoleí. ‘I he taimi ne u ta‘u 19 aí, na‘e ‘ikai ke u toe ‘alu ki he lotú.

Hili ha ta‘u ‘e hongofulu mei ai, na‘á ku fanongo ‘e langa ha temipale ‘i ‘Eli Salavatoa. Na‘á ku ‘ohovale ke fanongo ‘e langa ha fale ‘o e ‘Eikí ‘i hoku fonuá! Hili ha ta‘u ‘e fā mei ai, na‘e ‘osi ‘a e Temipale San Salvador El Salvador, pea na‘e fanonganongo ha ‘oupeni hausi ‘a e temipalé. ‘I he‘eku ‘ilo ko ia te u ma‘u e faingamālie ‘i he ‘oupeni hausí ke hū ai ‘i he temipalé, ne u ongo‘i hangē na‘e fakaafe‘i fakataautaha au ‘e he ‘Eikí ke u hū ‘i Hono falé.

Ne kau e ‘aho na‘á ku hū ai ki he temipalé ko e taha ‘o e ngaahi ‘aho lelei taha ‘o ‘eku mo‘ui. Lolotonga e ‘oupeni

hausí, na‘á ku ako lahi ange ai ‘o kau ki he me‘a ‘oku hoko ‘i loto ‘i he ngaahi temipale kuo fakatapuí. Na‘á ku ako foki ‘o kau ki he ngaahi fuakava faka-temipale toputapu ‘oku fakahoko ‘e he ni‘ihī fakafo‘ituitú mo e ‘Otuá.

‘I he‘eku lue ‘i he loki takitaha ‘o e temipalé, na‘á ku ongo‘i ne ‘i ai e ‘Otuá. Ne u ongo‘i nonga. Na‘e ‘omi kiate au ‘e he ‘a‘ahi ki he temipalé ‘a e holi ke u foki mai ki he Siasí pea toe mo‘ui ‘aki e ongoongoleí. ‘I he taimi ne u ‘ilo ai te u lava ‘o kau ‘i he ngāue ma‘ongongo‘a e ‘Otuá, na‘á ku loto ke fakakato e ngāue fakatemipale ma‘a ‘eku ngaahi kuí pea ngāue ‘aki e lakanga fakataula‘eikí.

Na‘e liliu au ‘e he me‘a ne u a‘usia ‘i he temipalé he ‘aho ko iá. ‘Oku ou tokoni he taimí ni ki he kau mēmipa hoku uōtī ke nau teuteu ki he temipalé mo tokoni‘i kinautolu ‘i he hisitolia fakafamilí ke nau lava ‘o fakahoko e ngāue fakatemipalé ma‘a ‘enau ngaahi kuí.

‘Oku ‘ikai teitei tōmui ke toe foki ki he Siasí. ‘Oku ‘ikai teitei tōmui ke fai lelei. ‘Oku ‘iate kitautolu ma‘u pē ‘a e ‘Eikí mo ‘Ene ‘ofa ta‘efakangatangatá. Ko e temipalé ko ha feitu‘u ia ‘okú ne fakataha‘i kitautolu mo Ia pea faka‘atā ke tau toe foki ‘i ha ‘aho ‘o nofo mo Ia. ■

**Ricardo Matamoros, Ahuachapán,
El Salvador**

Ko ha Me'a'ofa 'o e 'Ofá

Fai 'e Faith S. Watson

'I hono tāpuaki'i 'e hoku husepānití 'ema pēpē fefiné, na'e kamata ke u vakai ki he loloto mo e lahi 'o e me'a'ofa 'o e 'ofá 'a e Tamai Hēvaní—'a e lakanga fakataula'eikí.

Na'a ku toki kau pē ki he Siasí, pea hoko ko ha uaifi fo'ou, pea mo ha fa'ē fo'ou 'eni. Ko ha Sāpate 'aukai ia, pea na'e 'amanaki ke ma'u 'e he'ema ki'i pēpē fefine valevalé ha hingoa mo ha tāpuaki. Ne te'eki ke u mamata kimu'a 'i hano tāpuaki'i ha pēpē he na'a ma nofo 'i ha uooti ne toko si'i ai e ngaahi fāmili kei talavoú. Na'e 'ikai ke u 'ilo e me'a ke 'amanaki ki aí. Ka ne u ongo'i 'i he Laumālié ko ha me'a matu'aki makehe mo mahu'inga 'eni.

Na'e hapahapai fakalelei 'e hoku husepānití mo ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki loto-'apasia kehe, 'ema ki'i tama fefine mahu'ingá. Na'e fakafonu au 'e he Laumālié faka'ofo'ofá 'aki 'a e fiefia. Na'e tafe hifo hoku lo'imatá, pea ne lahi fau ha ngaahi me'a ne u fakakau-kau ki ai. Na'a ku 'ilo'i ko e toki kamata 'eni ke u vakai ki he loloto mo e lahi 'o e me'a'ofa fakaofo 'o e 'ofá 'a e Tamai Hēvaní kiate kitautolú—'a e lakanga fakataula'eikí.

'I he taimi na'e ako'i mai ai 'e he ongo faifekaú 'a e ngaahi lēsoní, ne u ongo'i 'a 'ena ongo'i lāngilangi'ia mo'o-ni ke ma'u e lakanga fakataula'eikí. Ne u fanongo ki ai 'i he'ena ngaahi leá mo 'ena lotú, kau ai e taimi na'a na tāpu-aki'i ai au ke u ikuna'i ha pole fekau'aki mo e Lea 'o e Potó. Na'a ku ongo'i hono hilifaki hona ongo nimá 'i hoku 'ulú, pea kamata ke tete 'i he'ena lea 'aki e ngaahi lea ne u 'ilo na'e ha'u mei

he 'Eikí—ko e ngaahi lea 'o e 'ofá mo e fakamo'uí.

Ne 'ikai fuoloa kuo papitaiso au, pea na'e toe hilifaki e ngaahi nima 'o e kau ma'u lakanga fakataula'eikí ki hoku 'ulú. Na'e fakama'u au ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o e 'Eikí, pea na'e foaki mai 'a e me'afoaki 'o e Laumālié Mā'oni'oní kiate au. Na'a ku ma'a pea toe fanau'i fo'ou. Na'a ku ongo'i e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i hoku sinó kotoa, pea ko e fuofua taimi ia 'i he'eku mo'uí na'a ku 'ilo ai 'a e fiefia.

Hili ha taimi nounou mei hoku papitaisó, na'a ku mali mo hoku husepānití. Na'e kau 'ene ongomātu'a ki he Siasí pea na'e fakatefito hono 'apí 'i he ongoongoleí, ka na'a ku 'ilo'i na'e 'ikai mālohi 'ene fakamo'oní. Ka na'e 'ikai ke u hoha'a. Na'e 'omi 'e he'eku tui fo'oú ha fakatu'amelie. Te u 'ofa pē 'iate ia mo fa'a kātaki pea fa'a lotu.

Lolotonga e ngaahi māhina ne u feitama'i ai 'ema fuofua tamá, na'a ku ongo'i tatau mo ia ne ongo'i 'e he ngaahi fa'eé—ne u fu'u vāofi mo 'eku tamá, peá u ofo 'i he mo'u fo'ou ne 'i loto 'iate aú. 'I hono fanau'i homa 'ofefiné, na'e hoko hoku vā mo iá ko ha fetu'utaki 'o e 'ofá, ne mālohi pea faka'ofo'ofa.

Ka na'a ku hoha'a ki hoku husepānití. Na'e te'eki ke ne ma'u e tāpuaki 'o e vāofi lahi ko 'eni mo homa 'ofefiné, 'a ia

ne u ma'u. Ko hono mo'oní na'a ne 'ofa 'iate ia, ka na'a ku fifili pea hoha'a pe 'e tupulaki nai ha vā fetu'utaki mālohi 'iate kinaua. Na'a ku hoha'a 'i he'eku femo'uekina hono fafanga, kaukau'i, mo fua ía, kae lahi taha e taimi ne femo'uekina ai hoku husepānití 'i he ngāue ke tauhi homa fāmilí.

Ko 'eni, hili ha ngaahi uike hono fanau'i ía, ne mau 'i homau falelotú. Na'a ku vakai ki ha mana pea ongo'i ia 'i hoku lotó. Na'e malimali angavaivai hoku husepāniti puputu'u ki hono ngaahi tokoua 'i he siakalé, na'a ne fotu fiefia pea hangē ka tangí. Ne fakahā 'e he kau tangata ko ía 'a e 'ofa mo e poupou kiate ia 'i he'enau fehili'aki honau nimá 'i he umá pea hapai 'ema ki'i pēpeé, 'o fa'u ha ki'i siakale ne fonu 'i he 'ofa haohaoa mo toputapú. 'I he kamata 'e hoku husepānití 'a e tāpuaki, na'a ku fanongo ki he tete hono le'ó, pea na'a ku 'ilo'i na'a ne ongo'i e mālohi 'o e 'Eikí mo e lāngilangi hono ma'u 'a Hono lakanga fakataula'eikí.

Na'a ku ongo'i na'a ne ma'u ha 'ofa lahi ki he'ema ki'i ta'ahiné, pea na'a ku 'ilo na'a ne feinga lahi ke teuteu'i ia ke foaki ki he'ema tamá 'a e tāpuaki ne fakataumu'a 'e he Tamai Hēvaní kiate ía. Na'e kakato 'eku fiefia 'i he'eku 'ilo'ki ia na'a ne ongo'i vāofi 'aupito he taimí ni mo homa 'ofefiné. Ko ha vā ia he 'ikai teitei vaivai.

Kuo 'osi atu ha ngaahi ta'u talu mei he a'usia ko iá. Kuo tā tu'o lahi 'eku mamata tonu mo ongo'i e mālohi mo e faka'ofo'ofa 'o e lakanga fakataula'eiki 'i hono faka'aonga'i 'i he ngaahi founiga mo e ngaahi feitu'u lahi, pea ki he tokolahi 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní. Kuó u mamata ki hono foaki e ngaahi ouau fakamo'ui faka'ofo'ofá mo hono fakafonu 'o e ngaahi lotó. Kuó u

mamata 'i hono fakama'a, fakamo'ui, fakafiemālie'i, mo hono ako'i. Kuó u mamata mo ongo'i hono to'o atu e ngaahi kavenga mafasiá.

'Oku ou 'ilo 'oku te'eki ke mahino kakato kiate au 'a e ma'ongo'onga 'o e lakanga fakataula'eikí, ka ko e tāpuaki pēpē kotoa pē kuó u mamata aí, kuó ne fakafonu au 'aki 'a e ofo tatau ne u ongo'i lolotonga hono tāpuaki'i 'eku

'uluaki tamá. 'Oku ou ofo 'i he 'ofa kuo fakahā 'e he Tamai Hēvaní 'aki hono vahevahe Hono mālohí mo kitautolú, pea 'oku fakafonu au 'i he hounga'ia 'o mahulu atu 'i he fakalea 'o 'eku faka'mo'oni kiate Iá, Hono 'Alo 'Ofa'angá, pea mo 'etau ongoongolelei faka'ofo'ofa kuo fakafoki maí. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i 'Iutā, USA.

‘E Lava Fēfē e Ngaahi Fehu‘i ‘a ‘Alamaá ‘o Tokoni ke Tau Tupulaki Fakalaumālié?

KO E HĀ E TU‘UNGA ‘OKU OU ‘I AÍ?

Na‘e fai ‘e ‘Alamā ha ngaahi fehu‘i ‘e 36 ki he kakai ‘o Seila-hemalá ke tokoni ke nau vakai‘i ‘enau fakalakalaka fakalaumālié. Na‘e fakamata-la‘i ‘e Palesiteni M. Lāsolo Pālati, Palesiteni Le‘ole‘o ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apo-setolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘oku tokoni ‘a e vakavakai‘i fakalaumālié. Na‘á ne pehē, “Ke hoko ko ha fai-fakahinohino kiate au lolotonga e [vakavakai‘i] ko ‘ení . . . , ‘oku ou loto ke lau mo fakalaulauloto e ngaahi lea fakatupu faka-kaukau ‘oku ‘i he vahe nima ‘o ‘Alamaá.”¹

Ko e hā ‘Oku Fie Ma‘u Ke u Liliú?

I ho‘o lau e ‘Alamā 5:7–13, kumi e me‘a na‘e ako‘i ‘e ‘Alamā fekau‘aki mo e founiga te tau lava ai ‘o liliu pea ‘unu ke of ange kia Kalaisí. Faka-kaukau ki he ngaahi me‘a te ke lava ‘o liliú, pea fa‘u ha palani ke ngāue‘i.

Kuo Tāpuekina Fēfē Au ‘e he ‘Eikí?

Na‘e fakaafé‘i foki ‘e ‘Alamā e kakaái ke nau manatu‘i e founiga ne fakahaofi ai ‘e he ‘Eikí ‘enau ngaahi tamaí pea manatu ki he‘enau uluí. Fakakaukau ke hiki ‘a e talanoa ho‘o uluí ke manatu‘i e founiga kuo tāpuekina ai koe ‘e he ‘Eikí. Te ke lava foki ‘o lau e ngaahi talanoa ki he ului ho‘o ngaahi kuí pe fuofua kāinga-lotu ‘o e Siasí.

“Ko ha toki me‘a faka‘ofo-‘ofa ka na‘e ‘ilo ‘e he Kāingalotu kotoa pē ‘a e ngaahi talanoa ki he ului ‘enau ngaahi kuí. . . . ‘E faitāpue- kina lahi takitaha kitautolu kapau ‘oku tau ‘ilo ‘a e ngaahi talanoa ‘o e tuí mo e feialaulau ‘etau ngaahi kuí ke kau ki he Siasi ‘o e ‘Eikí.”²

MA‘U’ANGA FAKAMATALÁ

- M. Russell Ballard, “Foki ‘o Ma‘u,” *Liahona*, Mē 2017, 64.
- William R. Walker, “Tauhi Ma‘u ‘a e Tuí,” *Liahona*, Mē 2014, 97, 99.

'Alamā 8–12

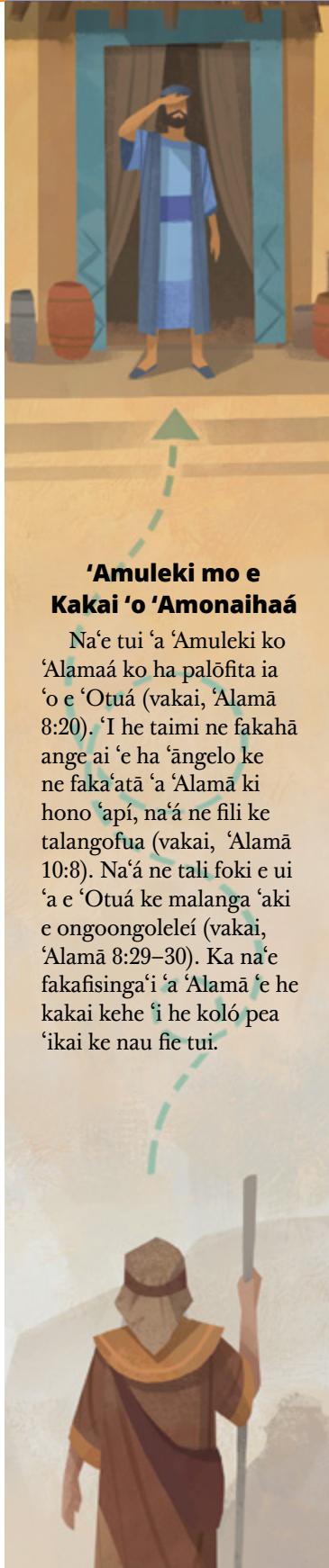
8–14 SUNE

Ihe taimi na'e malanga'i ai 'e 'Alamā e ongoongolelei 'i 'Amonaihaá, na'e fakafisinga'i ia 'e he tokolahi taha 'o e kakaí, ka na'e fakafanongo 'a 'Amuleki peá ne tui. 'Oku fakahaa'i mai kiate kitautolu 'e he faikehekehe 'o 'Amuleki mo e toenga 'o 'Amonaihaá 'a e ngaahi nunu'a 'o e ma'u ha loto vaivai pe loto fefeka ki he ngaahi me'a 'a e 'Otuá (vakai, 'Alamā 12:10). Te ke lava 'o fili ke ke loto vaivai.

FEALĒLEA'AKÍ

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga na'e ma'u 'e 'Amuleki? Te ke lava fēfē 'o fakatupulaki hono ngaahi 'ulungaanga lelef?
- Kapau 'okú ke fekumi ki ha ngaahi tali ki ha fehu'i pau, ko e hā te ke lava 'o fai ke ke ongo'i ngofua ange ai 'a e fakahā mei he Tamai Hēvaní?
- 'I he'etau fili ke loto vaivai mo loto talangofuá, ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo teuteu 'e he 'Eikí ma'au mo ho fāmilí?

'Oku Tokoni Fēfē hono Fakatupulaki ha Loto Vaivaí ke Tau Ma'u e 'Ilo Fakalaumālié?

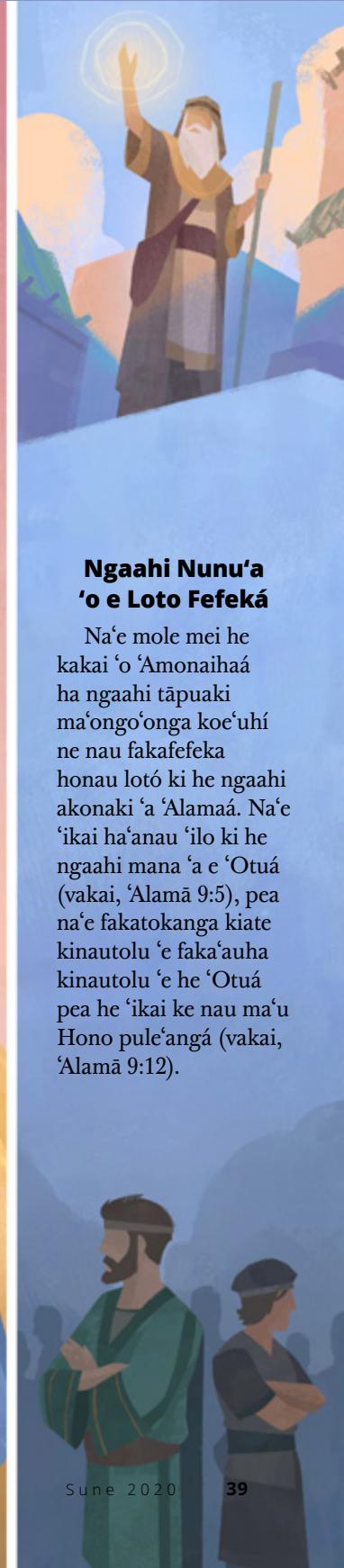
'Amuleki mo e Kakai 'o 'Amonaihaá

Na'e tui 'a 'Amuleki ko 'Alamaá ko ha palōfita ia 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamā 8:20). 'I he taimi ne fakahā ange ai 'e ha 'āngelo ke ne faka'atā 'a 'Alamā ki hono 'apí, na'a ne fili ke talangofua (vakai, 'Alamā 10:8). Na'a ne tali foki e ui 'a e 'Otuá ke malanga 'aki e ongoongolelei (vakai, 'Alamā 8:29–30). Ka na'e fakafisinga'i 'a 'Alamā 'e he kakai kehe 'i he koló pea 'ikai ke nau fie tui.

Ngaahi Tāpuaki 'o ha Loto Vaivai

Na'e tāpuekina 'a 'Amuleki 'aki e 'ilo fakalaumālié koe'uhí na'a ne tali e folofola 'o e 'Otuá. Na'e "fakafonu [ia] 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oní" ('Alamā 8:30), na'a ne ma'u ha fakamo'oni ki he mālohi 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamā 10:5), pea na'a ne 'ilo'i e ngaahi fakakaukau 'a kinautolu ne feinga ke kākā'a'i íá (vakai, 'Alamā 10:17). Te ke lava foki 'o fili ke tali e folofola 'a e 'Otuá mo ma'u 'Ene ngaahi tāpuakí.

Ngaahi Nunu'a 'o e Loto Fefeká

Na'e mole mei he kakai 'o 'Amonaihaá ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga koe'uhí ne nau fakafefeka honau lotó ki he ngaahi akonaki 'a 'Alamaá. Na'e 'ikai ha'anau 'ilo ki he ngaahi mana 'a e 'Otuá (vakai, 'Alamā 9:5), pea na'e fakatokanga kiate kinautolu 'e faka'auha kinautolu 'e he 'Otuá pea he 'ikai ke nau ma'u Hono pule'angá (vakai, 'Alamā 9:12).

'Oku Tataki Fēfē Au 'e he Ngaahi Ouau Fakamo'uí kia Kalaisí?

'Alamā 13–16

15–21 SUNE

He 'ikai lava 'e he 'ulungaanga leleí ta'ekau ai e ngaahi ouau 'o e ongoongoleleí, 'o huhu'i pe hākeaki'i e fa'ahinga 'o e tangatá.¹

TEUTEU

Na'e ui mo teuteu'i 'a 'Alamā mo 'Amuleki 'e he 'Eikí ke ako'i 'Ene ngaahi fekaú (vakai, 'Alamā 13:3). Na'e "fakanofo [foki kinaua] 'i ha ouau toputapu" ('Alamā 13:8). 'Oku foaki 'eni mo e ngaahi ouau kehé ke tau lava 'o 'ilo'i e feitu'u ke kumi ki ai ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá (vakai, 'Alamā 13:16). 'Oku tataki kitautolu 'e he ngaahi ouau kotoa pē kia Sisū Kalaisi.

Te ke lava fēfē 'o teuteu ke ma'u e ngaahi ouau fakamo'uí 'o e ongoongoleleí?

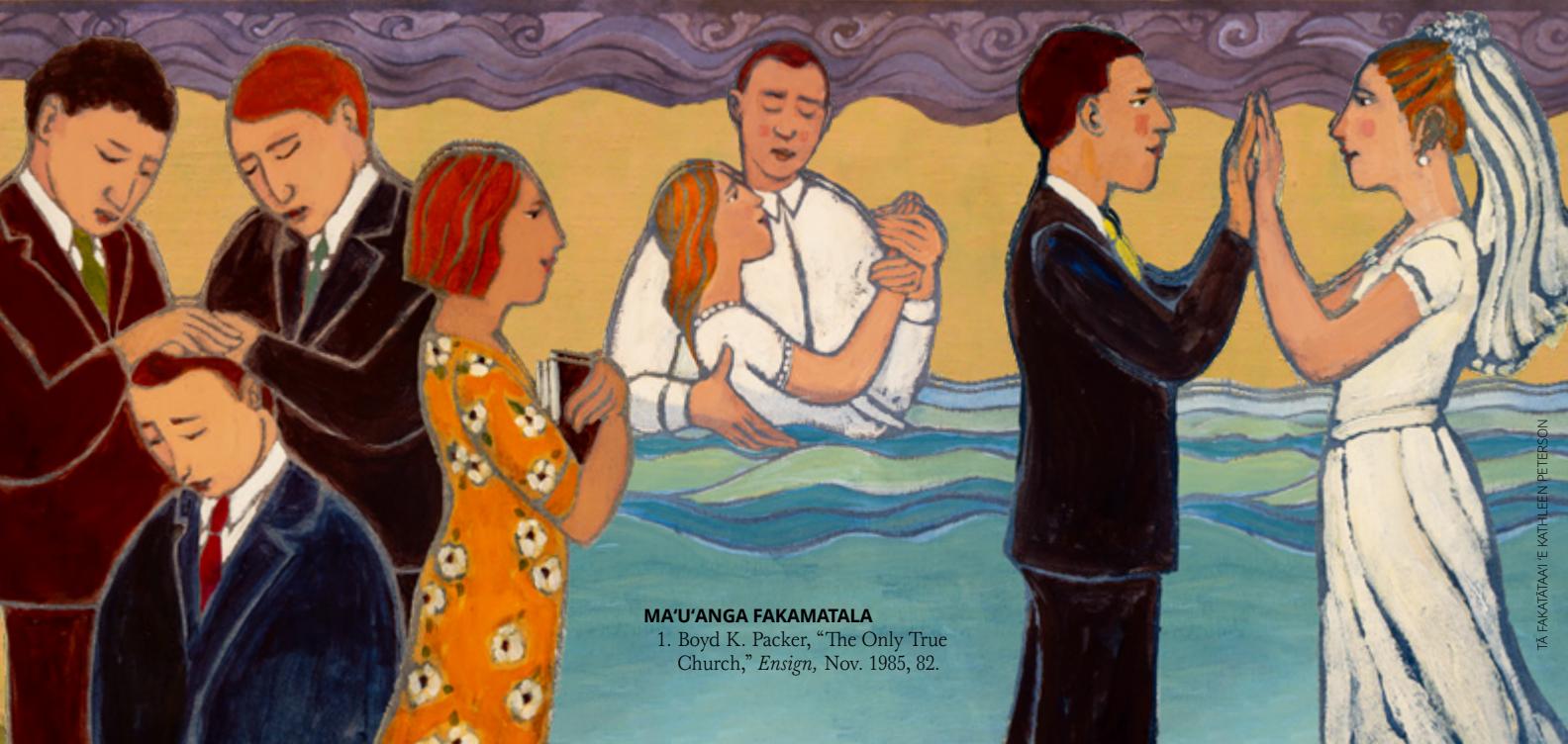
FAKATOMALA

'Oku fakatafoki 'e he fakatomalá hotau lotó ki he Fakamo'uí. 'Oku hanga 'e he ngaahi ouau fakamo'uí 'o tukutaha 'etau fakakaukaú 'ia Kalaisi mo 'Ene 'alo'ofá kae lava ke tau toe foki kiate Ia (vakai, 'Alamā 13:16).

MA'U MAÍ

'Oku 'omi 'e he 'Eikí 'a e ngaahi ouau fakamo'uí ke tau lava 'o a'usia e "māfimafi 'o Kalaisi ki he fakamo'uí" ('Alamā 15:6).

Ko e hā 'a e ngaahi ouau fakamo'uí kuó ke ma'ú, pea ko e hā e founiga kuo nau 'omi koe ke toe ofi ange ki he Fakamo'uí?

MA'U'ANGA FAKAMATALA

- Boyd K. Packer, "The Only True Church," *Ensign*, Nov. 1985, 82.

‘Alamā 17–22

22–28 SUNE

Oku fakahaa‘i ‘e he ngaahi ngāue faivelenga mo vave ‘a ‘Āpisí ‘i he Tohi ‘a Molomoná, ‘a e founiga ‘e lava ai ‘e he tuí ‘o ‘omi e ni‘ihi kehé kia Kalaisí. Fakakaukau ki he‘ene “ului [faka‘aufuli] ki he ‘Eikí” (‘Alamā 19:16).

FEALĒLEA‘AKÍ

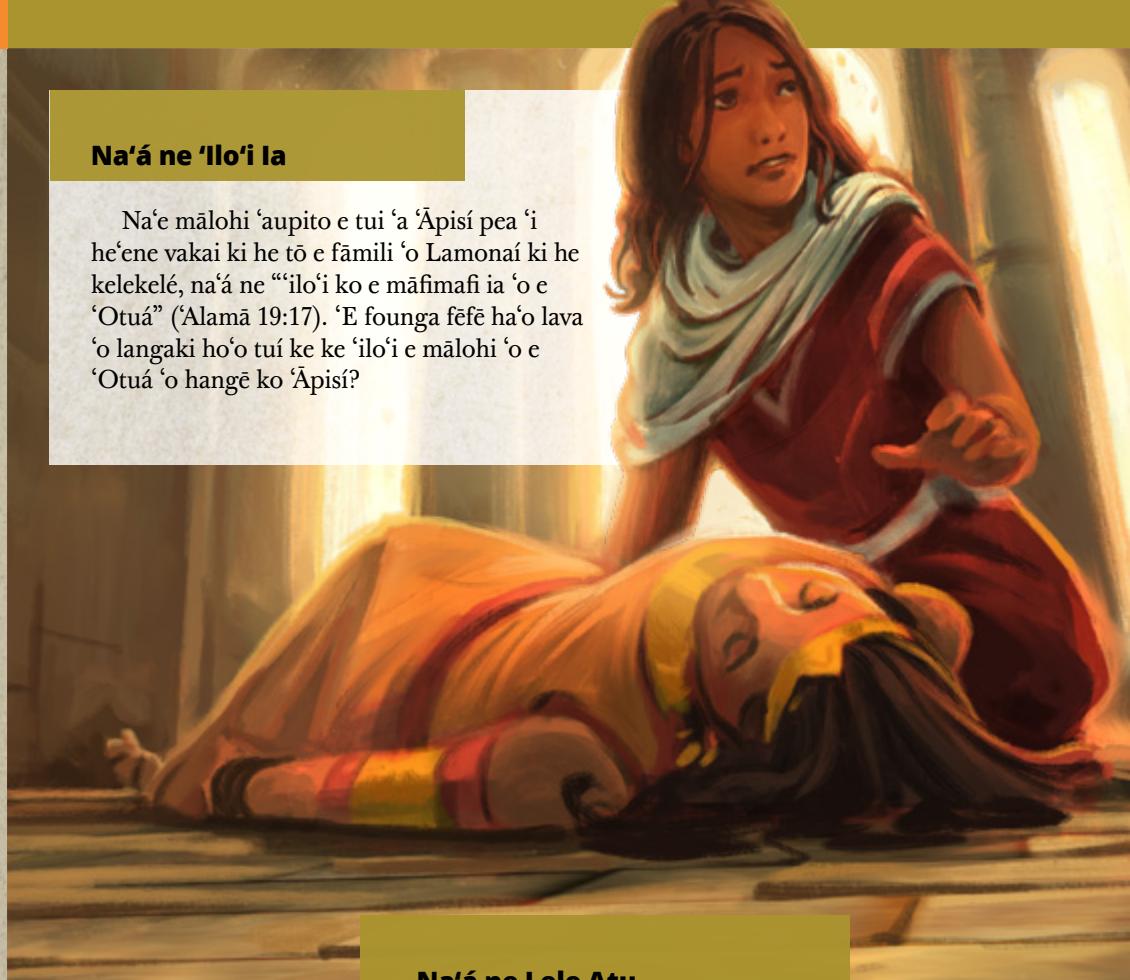
Te ke lava fēfē ‘o fakamālohia ho‘o tui ki he ‘Eikí ka ke lava, pea mahalo mo e ni‘ihi kehe, ‘o ongo‘i fakaivia ke ngāue faka‘aufuli he vave tahá ‘i he finangalo folofola ‘o e ‘Otuá?

NGAHHI TA’ FAKATĀTA ANDREW BOSLEY; PUPIUTUÁ MEIHE GETTY IMAGES

Te u Lava Fēfē ‘o Ngāue he Taimi pē Ko iá ‘i he Tuí?

Na‘á ne ‘Ilo‘i la

Na‘e mālohi ‘aupito e tui ‘a ‘Āpisí pea ‘i he‘ene vakai ki he tō e fāmili ‘o Lamonaí ki he kelekelé, na‘á ne “ilo‘i ko e māfimafi ia ‘o e ‘Otuá” (‘Alamā 19:17). ‘E founiga fēfē ha‘o lava ‘o langaki ho‘o tuí ke ke ‘ilo‘i e mālohi ‘o e ‘Otuá ‘o hangē ko ‘Āpisí?

Na‘á ne Lele Atu

‘I hono ‘ilo‘i pē ‘e ‘Āpisí e mālohi ‘o e ‘Otuá, na‘á ne “lele holo mei he fale ki he fale” pea tala ki he kakaí ke nau omi ‘o mamata ki he maná (‘Alamā 19:17). Na‘e fakaivia ia ‘e he‘ene tuí ke ne ngāue ‘i he taimi pē ko iá. ‘Oku ‘i ai nai ha ngaahi tafa‘aki ‘i he ongoongoleí ‘okú ke luelue ai kae ‘ikai ke ke lele ke fakahoko e finangalo ‘o e ‘Otuá ‘i he tuí?

Na‘á ne Puke e Nima ‘o e Ni‘ihi Kehé

Na‘e hanga ‘e ‘Āpisí ‘o “puke ‘a e kuiní ‘i hono nimá” ‘i he‘ene tui ‘e fokotu‘u ai ‘a e kuiní (‘Alamā 19:29). Na‘á ne fakahoko e me‘a ne ngali ta‘emalavá ko‘euhí ko ‘ene tui ki he ‘Otuá. Te ke lava fēfē ‘o fakamālohia ho‘o tui ki he ‘Otuá pea fakahoko e me‘a ‘oku ta‘emalavá ‘i ho mo‘uí?

Kakai Lalahi Kei Talavoú

'I he Konga Ko 'Ení

- 44 Ko hono To'o Atu e
Loto-mafasia 'i Hono
Kumi ha Hoa Ta'engatá
Fai 'e Dominika Stoica
- 48 Ako ke Fiefia Lolotonga
'Eku Ta'emalí
Fai 'e Landon Hawes

Founga Fakakomipiutá Pē

Ngaahi Me'a 'e 10 ke Fehu'i ki
Ho Malli 'i he Kaha'ú

Ko e Falala ki he Ngaahi Ue'i
hono Uá pea mo e Tataki 'a e
Laumalié
Fai 'e Marie Netzler

'Oku Fakamanatu mai 'e he
Te'eki Malí ke u Falala ki he
Palani Kakato 'a e 'Otuá Ma'akú
Fai 'e Christina Cotterall

Fanga Ki'i Tokoni 'e 7 ke Kei
Fetu'utaki ai 'i ha Vā Fetu'utaki
Vā Mama'o

Vahevahe Mai Ho'o Talanoá

'Oku 'i ai ha'o a'usia ke vahevahe?
Pe 'okú ke fie vakai ki ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi tefito pau?
Kapau ko ia, 'oku mau fie fanongo meiate koe! Te ke lava 'o 'omai ho'o ngaahi talanoá pe fakamatalá 'i he liahona.ChurchofJesusChrist.org.

Fekumi ki ha Malí—mo e 'Alo'ofa 'a e Fakamo'uí

Oku tala'ofa mai 'e he 'Eikí "oku fe'unga ['Ene] 'alo'ofa ki he angamaluú" ('Eta 12:26). 'Oku totonus ke 'omi 'e he ngaahi leá ni kiate kitautolu kotoa ko e kau taautaha kei talavoú ha 'amanaki lelei mo e fiemālie, tautaufitio ki hono kumi ha hoa ta'engatá. 'Oku fa'a fekumi loto tau'atāina e kau ākonga falala'anga 'o Kalaisí ki ha hoa 'ofa'anga, pea iku pē ki he'enau loto-mamahi he siva e 'amanakí pe ko e 'ulungaanga kovi 'a kinautolu 'oku nau teití. 'E lava ke 'omi 'e he fekumi ko 'ení 'a e taililí, 'itá, loto-mamahí, mo e loto-mafasiá, tautaufitio kapau 'oku hoko-hoko atu 'i ha ngaahi ta'u lahi 'o fakalaka 'i he 'aho na'a ke 'amanaki ke mali aí!

Kae hangē ko ia 'okú ke 'iló, ko e ngaahi ongo fakaeloto ko 'ení na'e ikai ko e me'a ia ne taumu'a 'a e Otuá ke tau ongo'i ma'u pē 'i he'etau muimui ki He'ene fekau ke mali pea ohi hake ha ngaahi fāmili angatonu mo fiefiá. Ko hono mo'oní, **'oku finangalo e 'Otuá ke tau ongo'i fiefia** lolotonga e fekumi ko iá!

'I he fakakaukau ki he me'a ni, 'oku fakataumu'a e ngaahi fakamatala 'i he konga ko 'ení ke tokoni atu ke **mole 'a e loto-mafasiá 'i ho'o kumi ho hoa ta'engatá**. Te ke ma'u ai ha ngaahi talanoa ki he **founga ke fakalakalaka 'i he mo'uí** neongo pe ko e hā ho tu'unga fakamalí mo e **fale'i te ne lava 'o tokoni'i koe ke ke teuteu** ki ha nofo-mali 'oku 'ofa, fakatupulaki, mo mālohi hono fakava'á.

'I ho'o fekumi ki he taha te mo fefoaki'aki homo lotó, tuku ha ki'i taimi ke lau e ngaahi fakamatala ko 'ení. 'Oku ou palōmesi 'e fakamaama 'e ha taha ho lotó mo tokoni'i koe ke ke falala **'oku fe'unga mo'oní e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí ma'u**.

Faka'apa'apa atu,
Leniton Hoasi

Ko e hā kuo hoko ko e founga lelei taha ke ke ikuna'i 'aki e ngaahi veiveiu fekau'aki mo e Siasi? 'Omi ho'o talí 'i he liahona.ChurchofJesusChrist.org kimu'a he 'aho 30 Sune 2020.

LAITA MEI HE GETTY IMAGES

KAKAI LALAHİ KEI TALAVOÚ

Ko hono To'o Atu e **LOTO-MAFASIA** 'i Hono Kumi ha Hoa Ta'engatá

Fai 'e Dominika Stoica

'Oku toko si'i 'aupito 'a e Siasí 'i Pōlani. Ko hono mo'oní, 'oku toko si'i 'aupito ia 'i he feitu'u kotoa 'i 'lulope Hahake. 'Oku 'ikai fa'a tokolahia homau to'u 'i he Siasí 'i homau fonuá fakakātoa, na'a mo homau uōtí pe siteikí. Ko e me'a mālié, 'oku fakahoko he ta'u takitaha ha ngaahi konifelenisi ma'a e kau tāutaha kei talavoú 'i he ngaahi fonua lahi 'i 'lulope.

'Oku 'ikai fokotu'utu'u e ngaahi konifelenisí ni ke tokoni'i koe ke kumi ho "hoa lelei tahá," ka ko e lahi tahá ke tokoni'i e kakai lalahi kei talavoú ke nau ma'u ha ngaahi kau ngāme'a fo'ou 'a ia 'oku nau tu'unga mo'ui tatau mo fakamāloha 'enau tuí 'aki 'enau talanoa ki he ni'ihi kehé fekau'aki mo 'enau ngaahi a'usia fakalaumālié.

Nofotaha 'i he Feohi Faka-kaungāme'a

Na'a ku fetaulaki 'i he 2010 mo Lātū lolotonga ha konifelenisi 'e taha 'i Pōlani 'i he 2010. Na'a ne ha'u mei Lumēnia. Na'a ma talanoa taimi nounou, ka na'e 'ikai fuoloa kuó ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau pea na'a ma toki fetaulaki 'i ha konifelenisi YSA hili ha ta'u 'e tolu mei ai. Na'a ma ma'u ai ha taimi ke ma maheni lelei ange ai, ka na'e teu ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i ha māhina 'e taha mei ai. Na'e talamonū mai 'a Lātū peá ne talamai, "Ta kei fetu'utaki pē." Na'e 'ikai ke u fu'u fakakaukau te ne fai ia, ka na'a ne fai ia. Na'a ne faitohi mai 'i he kotoa 'eku ngāue fakafaifekaú. Na'e 'ikai ha'ane tohi 'ofa mai, ka na'a ne hoko ko e taha hoku ngaahi kau ngāme'a mamaé. Pea na'a ku sai'ia 'i he'ene faka'apa'apa'i au mo e ngāue fakafaifekaú fakalūkufua.

'I he'eku foki ki 'apí, na'a ma fakatou fiefia 'aupito mo Lātū ke ma feohi fakalelei—'e faifai peá ma fakahoko ia hili ha fu'u ta'u lahi! Na'a ma fili ha feitu'u ma'ama'a ke ma fetaulaki ki ai

'Oku 'ikai ko e mo'uí
 ke mali pē, ka ko e
 a'usia hotau tu'unga lelei
 tahá pea tuku ki he 'Otuá
 ke fakahoko 'Ene palaní 'i
 he'etau mo'uí.

(a ia ko Pelisiume he taimi ko iá) ke ma feohi ai. Na'a ma talanoa lahi 'aupito.

Na'e 'ikai ke ma fakavavevave'i 'ema feohí. Na'a ma nofotaha 'i hono fokotu'u ha vā fakakaungāme'a mo e feinga pē ke ma maheni lelei. Na'e fakalata ma'u pē 'ema feohí, ka na'a ma fai foki ha ngaahi fealélea'aki mahu'inga 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá. Ne faka'au ke mālohi ange homa vā fakakau-ngāme'a 'i he kī'i vaha'ataimi hono hokó. Na'a ma mei talanoa Skype he 'aho kotoa, pea 'i he fakalau 'a e taimí na'e kamata leva ke ma lotu fakataha he po'ulí. Ne faifai peá ma kamata fe'a'ahí'aki ki homa takitaha fonua he ngaahi māhina si'i kotoa pē.

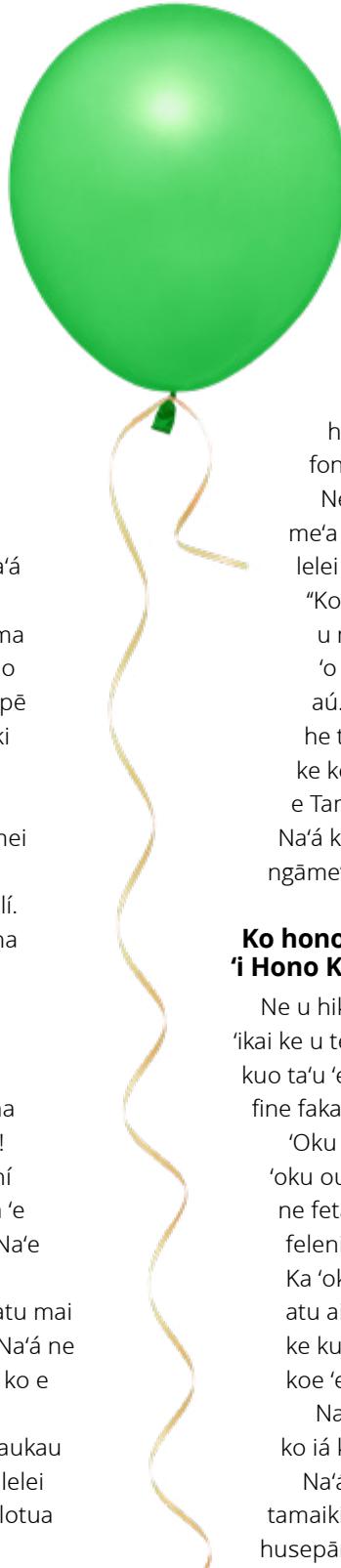
"Ta Lotua ia"

Hili ha kī'i taimi, na'e kamata ke u ongo'i hoha'a he na'a ku ongo'i ne tupulaki 'ema kaungāme'a ki ha me'a ne toe lahi ange. Ka na'e ha'u ia mei Lumēniá! Na'e 'ikai ke u fie fai ha fetu'utaki vā mama'o koe'uhí 'e iku ha vā fetu'utaki ki he malí, 'a ia na'e 'uhinga ia 'e pau ke hiki ha taha 'iate kimaua ki ha fonua kehe. Na'e 'ikai ke u ongo'i ne u mateuteu ki ai.

'I he'eku loto hoha'a ne 'i ai ha 'aho ne fakamanatu mai 'e Lātū ha tefito'i mo'oni faingofua kae mahu'inga. Na'a ne talamai, "Ta lotua hota vā fetu'utakí pea vakai ai pe ko e hā e ongo te ta ma'u."

Na'e 'ikai ke u 'ilo e 'uhinga na'e te'eki ke u fakakaukau ai kimu'a ke lotua homa vā fetu'utakí. Ka ko e fale'i lelei taha ia na'a ku ma'u he taimi ko iá. Ko ia ai na'a ku lotua ha fakahinohino.

Na'e 'ikai ke u 'amanaki ki ha tali pau he taimi ko iá, ka ne u fakakaukau ke hoko atu pē 'eku feinga ke maheni mo Lātū. Na'a ku faka'amu 'e 'omi 'e he Tamai Hēvaní ha fakatokanga kapau na'e 'ikai totonu ke hoko atu 'ema feohí. Ka 'i he 'alu 'a e taimí, na'e ma'u e tali na'a ku

kolé. Na'a ku talanoa mo hoku fāmilí mo e ngaahi kaungāme'a fekau'aki mo Lātū, pea 'i he talanoa kotoa pē ne u fakapapau'i na'a ku fononga 'i he halanga totonú.

Ne 'ikai fuoloa mei ai na'a ku fakatokanga'i ha me'a fakaoli. 'I he 'osi pē ha'ama talanoa Skype lelei 'i ha pō 'e taha mo Lātū, na'a ku pehē loto, "Ko e mo'oni ko e kaungāme'a lelei taha ia kuó u ma'u. 'Oku ou fie hoko ko hono kaungāme'a 'o ta'engata!" Ko e taimi ia ne mahino ai kiate aú. Ne ongo mai ha le'o ki he'eku fakakaukaú he taimi pē ko iá 'o pehē, "Ta 'oku fie ma'u leva ke ke mali mo ia!" Na'a ku 'ilo'i na'e hōifua mai e Tamai Hēvaní ki hoku vā fetu'utaki mo Lātū. Na'a ku lava 'o vakai na'a ne hoko ko hoku kau-ngāme'a mamaé pea 'e lava ke ma fiefia fakataha.

Ko hono To'o Atu e Loto-mafasia 'i Hono Kumi ha Hoa Malí

Ne u hiki leva ki Lumēnia pea mali mo Lātū. Na'e 'ikai ke u teitei fakakaukau te u iku ki Lumēnia. Ka kuo ta'u 'eni 'e fā 'ema malí, pea 'oku 'i ai homa 'ofe-fine faka'ofo'ofa ko 'Amelia.

'Oku ou 'ilo e me'a 'okú ke fakakaukau ki aí—'oku ou kau pē he kau taautaha kei talavou ko ia ne fetaulaki mo hoku "hoa 'ofa'angá" 'i ha konifelenisi YSA pea ne ola lelei pē 'a e me'a kotoa. Ka 'oku 'ikai ke mo'oni ia. Ko e 'uhinga 'oku ou fai atu ai e talanoá ni ke tuku ho'o ongo'i mafasia ke kumi ho hoa ta'engatá ka ke tuku ke tataki koe 'e he 'Otuá.

Na'a ku 'alu nai ki he ngaahi konifelenisi YSA ko iá ke kumi ha husepāniti? 'Ikai.

Na'a ku fakakaukau nai 'e hoko e taha 'o e tamaiki tangata ne u fetaulaki mo ia aí ko hoku husepāniti? Mahalo pē 'ikai.

Ka ne u tukuange 'a e ongo'i loto-mafasia 'i hono kumi e tokotaha na'a ku fie mali mo iá peá 'alu pē ki he ngaahi konifelenisí ni ke maheni mo e n'ihi kehē mo ma'u ha ngaahi feohi fakakaungāme'a—"a ia ko e me'a pē ia na'a ku fai mo Lātū 'i he kamata'angá.

'E lava ke mo'oni 'aupito he taimi 'e ni'ihi 'a e ongo'i loto-mafasia ko ia ke kumi hotau hoa ta'engatá he vave taha 'e ala lavá. Ka 'oku 'ikai 'i ai ha taimi fakangatangata 'i he ngaahi vā fetu'utaki ta'engatá. 'Oku 'ikai fie ma'u ke ongo'i mafasia ai. 'Oku 'ikai ko e mo'uí ke mali pē, ka ke a'usia hotau tu'unga lelei tahá pea tuku ki he 'Otuá ke fakahoko 'Ene palaní 'i he'etau mo'uí. 'Ilo, 'oku totonu ke tau 'alu atu kotoa, 'alu ki ai, fetaulaki mo e kakaí, kumi ha ngaahi kaungāme'a fo'ou, pea mavahe mei hotau tu'unga fiefiemālié. Ka 'oku totonu ke tau fai ia mo fakakaukau, "Te u fie-fia pea fetaulaki mo ha ngaahi kaungāme'a lelei" kae 'ikai ko e "Te u tokanga ke ma'u e 'tokotahá" ka 'ikai 'e uesia kotoa 'a e palani ki he'eku mo'uí."

Ko e me'a 'e taha na'e talamai 'e Lātū 'i he'e-ma fakama'u ke malí, neongo na'a ne fa'a ongo'i mafasia 'i he'ene feohi mo e tamaiki fefine na'a ne sai'ia aí, ka na'e 'ikai ke ne ongo'i pehē 'i he'e-ma feohí. Na'a ne pehē koe'uhí ko 'ema feohi fakakaungāme'a, na'a ne ongo'i fiemālie mo tau'atāina ma'u pē.

Ko ia fekumi ki ha kakai lelei ke ke feohi mo ia pea fiefia 'i he tu'unga 'okú ke 'i ai he taimi ní. He ko hono mo'oní, 'i hono tuku ho'o loto-mafasiá peá ke fili pē ke ma'u ha ngaahi kaungāme'a mo ako ke 'ofa 'iate koe mo e tu'unga 'okú ke 'i aí, ko e taimi ia 'oku toe fakafiefia ange ai 'a e mo'uí.

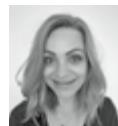
Ko e Falala ki he Palani 'a e 'Otuá ki Hotau Kaha'ú

'Oku 'ikai ke u haohaoa mo Lātū. Na'e 'ikai ke ma fekumi ki he tokotaha "haohaoá"—na'a ma feohi tau'atāina pē. Ko e me'a kuó u fakatoka-nga'i ko ho tu'unga mo'oní mo e anga ho'o mo'uí 'a e me'a 'oku faka'ofo'ofa'ia taha ai e ni'ihi kehé. 'I ho'o fāifeinga ke muimui kia Sisū Kalaisí, te ke tohoaki'i mai ha ni'ihi kehe 'oku fai honau lelei tahá ke muimui foki kiate la.

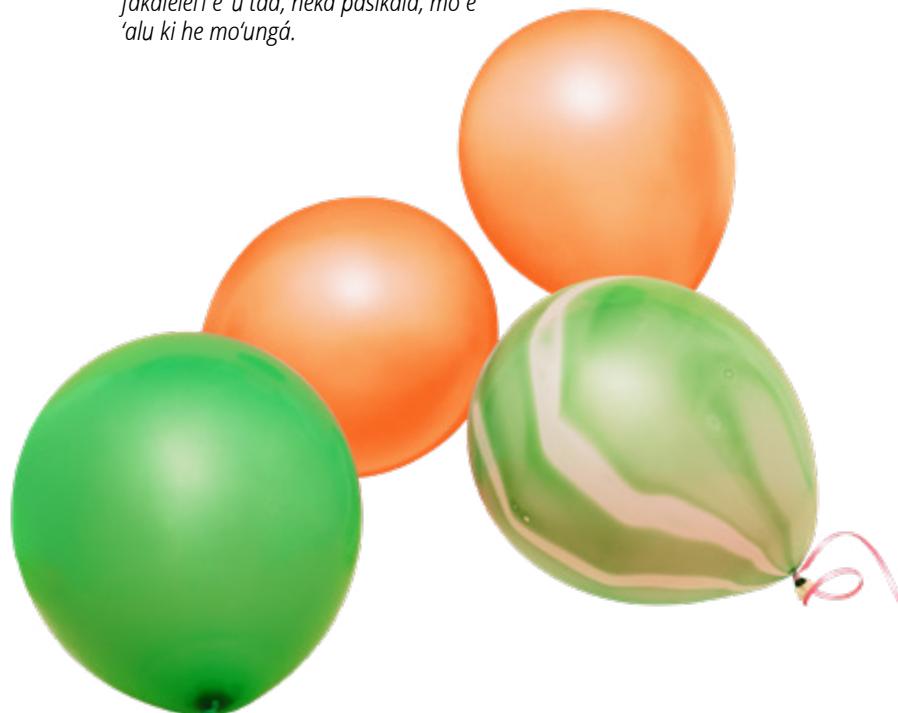
Kuó u aka foki 'i he'etau hoko 'o lelei ange pea tui kakato 'oku pule 'a e 'Otuá, te tau fakaafe'i mai

Hono to'ukupú ki he'etau mo'uí—pea 'i he'etau 'ilo'i Hono to'ukupú, 'oku 'ikai fie ma'u ke toe 'i ai ha ilifia ki he kaha'ú. Manatu'i e akonaki 'a e 'Eikí kia Nīfaí: "Pea te u hoko foki ko ho'omou maama 'i he feitu'u maomaonganoá; pea te u tofa 'a e hala ki mu'a 'iate kimoutolu, 'o kapau te mou tauhi 'eku ngaahi fekaú; ko ia, kapau te mou tauhi 'eku ngaahi fekaú, 'e tataki atu 'a kimoutolu ki he fonua 'o e tala'ofá; pea te mou 'ilo nai ko au 'oku tataki 'a kimoutolú" (1 Nīfaí 17:13).

Na'e 'ikai 'uhinga ke tau 'ai ke tau ongo'i mafasia ma'u pē 'i he 'ikai ke tau fakahoko e ngaahi fie ma'u pau pe ngaahi makamaile 'i he'etau palaní. Ko hono mo'oní, 'oku kehe e taimi 'a e Tamai Hēvaní meiate kitautolu—'oku ta'engata ia. 'Oku 'i ai Ha'ané palani ma'atautolu ke fakahoko e tāpuaki kotoa 'oku tau fekumi ki aí. Pea 'i he'etau fai hotau lelei tahá ke falala ki He'ene palaní pea fiemālie 'i ha fa'ahinga tūkunga pē te tau 'i ai, ko e taimi ia te tau ma'u ai e fiefia mo'o-ní. 'E lelei ange ma'u pē 'Ene palaní 'i he'etau palani ma'atautolú. ■

Ko **Tomenika Sitoiká** ko ha fa'ē 'oku fakakaukau fakapisinisi. 'Okú ne fiefia 'i he feime'atokoní, hulohulá, mo hono 'ai ke kata 'a e kakaí. 'Oku 'i ai ha'ané blog ki he tō'onga mo'uí pea 'okú ne sai'ia 'i hono fakalele'i e 'ū taá, heka pasikalá, mo e 'alu ki he mo'ungá.

Fai 'e Landon Hawes

AKO KE FIEFIA LOLOTONGA 'EKU TA'EMALÍ

Na'á ku
fakatokanga'i na'e
hala 'eku fakakaukau
ki he teití.

Ko e hā 'oku fiefia ai e tokotaha kotoa 'oku teití?
"Ko e hā 'oku 'ikai ke u mali a?"
"Ko e hā e me'a 'oku fehalaaki 'iate aú?"
Mahalo ko e tokolahi taha 'o e kakai lalahi kei talavoú kuo tu'o taha 'enau
fehu'i loto pē 'a e ngaahi fehu'i ni. 'E lava ke hanga 'e he pole 'o e fekumi ki
ha hoa ta'engatá 'o uesia 'a e tui mo e 'amanaki lelei 'a e Kāingalotu mateaki
taha 'o e Siasí. Pea kuo faingata'a foki mo e teití kiate au.

Kuo hangē ma'u pē 'a e nofo-malí kiate au ha fononga fakaofó, pea ne u nofo 'amanaki ma'u pē ki ai talu 'eku kei sī'i. Ka ne u loto-fo'i 'i he taimi ne hangē na'e 'ikai ola lelei 'eku teití lolotonga 'eku 'i he kolísí. Neongo ne lahi e ngaahi teiti na'a ku fakahokó, 'i ai mo ha ngaahi kau-me'a fakamaatoato, peá u fetaulaki mo ha kakai fefine lavame'a mo faka'ofo'ofa, ka na'e 'ikai ke u mali. Pea ne u ongo'i hangē ne hoko e ngaahi vā fetu'utaki ko ia ne 'ikai ola lelei ko ha faka'ilonga na'a ku ma'ulalo mo feifei'avale.

Na'e toe kovi ange e ongo ne u ma'u ki he'eku ta'emalí hili ha'aku 'osi mo haku ngaahi kaumé'a 'i he kamata 'eku ngāue ma'u'anga mo'uí. Na'e faingofua ke u fehu'ia e me'a ne fehalaaki 'iate aú mo e lelei 'a kinautolu kotoa pē na'e malí. Na'e fakahā fakahangatonu mo pau mai 'i hoku tāpuaki fakapēteliaké fakataha mo ha ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, te u sila 'i he mo'uí fakamatelié ki ha fefine angatonu. Ko e hā leva na'e 'ikai ke hoko ai iá?

Na'a ku kamata ke fifili, "Kuó u fai nai ha me'a ke maumau'i ai e palani 'a e 'Otuá ma'akú?"

Faifai, 'i he hili 'eku "fāinga" 'i he 'ao 'o e 'Otuá 'i ha ngaahi ta'u 'i he lotú, ako folofolá, mo e 'alu ki he temipalé, na'a ku ma'u ai ha fakahā fekau'aki mo hoku tükungá 'o fakafou mai 'i hoku kaungāme'a mo e faifale'i ko Palatí (kuo liliu 'a e hingoá). Lilotonga ha taha 'o 'ema ngaahi houa fale'í, na'a ne pehē mai: "Oku makatu'unga ho'o fiefiá 'iate koe—kae 'ikai 'i ha taha kehe. 'I he taimi te ke fiefia ai 'i ho'o ta'emalí, te ke lava 'o fiefia 'i ha fa'ahinga tükunga pē." Na'e fai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ha akonaki tatau 'o pehē, "Oku sī'i ha kaunga e fiefia 'oku tau ma'u, ki he tükunga 'etau mo'uí [kae lahi taha ki he] me'a 'oku tukutaha ai 'etau tokangá" ("Fiefiá mo e Mo'ui Fakalaumālié,"

Liahona, Nōvema 2016, 82).

Na'e liliu kotoa 'eku fakakaukáu 'i hono fakatō loloto 'e he Laumālié 'a e ngaahi leá ni ki hoku lotó. Pea ne u fakatokanga'i ai na'a ku teiti ma'u pē ke fakakakato ha fie ma'u—kiate au, ko e fie ma'u ko ia ke u mali pē kae 'oua te u tuenoá.

Na'e 'ikai ko ha tō'onga fakakaukau mo'oni 'eni te ne tataki au ki ha hoa 'ofa'anga ta'engatá! Na'e ako'i fakalelei au 'e he 'Eikí 'o fakafou 'ia Palati, 'oku 'ikai ko 'Ene palani ki Hono ngaahi

föhá mo e ngaahi 'ofefiné ke nau mali 'o makatu'unga 'i ha fie ma'u pe teke mālohi 'i he anga fakafonuá pe ko ha ilifia. 'Oku makatu'unga 'a e nofo-malí 'i he 'ofa faka-Kalaisí. Na'a Ne ako'i leva au 'e lava ke ke hoko atu hono ako'i au 'e hoku tu'unga ta'emalí ke u fiefia 'i he mo'uí pea fekumi ki he malí 'oku makatu'unga 'i he 'ofa haohaoá kae 'ikai ko ha fakafiemālie. Ke fekumi ki he malí koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga totonú.

Kuó u aka 'i he a'usiá ni ha ngaahi mo'oni 'e tolū 'oku ou vakai ki ai 'i he'eku ongo'i loto-fo'i fekau'aki mo e teití:

1. 'Oku 'ikai makatu'unga ho mahu'ingá 'i ho tu'unga malí. Na'e akonaki 'a 'Isaia "oku 'ikai ko [etau] ngaahi mahaló 'a [e] mahalo [a e 'Otuá]" ('Isaia 55:8). Ne u fakakaukau na'e fakahaa'i 'e he'eku ta'emalí 'a e sī'i hoku mahu'ingá. Ka na'e tokoni'i au 'e he 'Otuá ke u vakai 'oku teuteu'i au 'i he'eku ta'emalí ki ha nofo-mali 'oku lelei ange 'i he me'a ne u mei ma'u kapau na'a ku mali 'o fakatatau ki he'eku fokotu'utu'ú. Na'e 'ikai ha'ane kaunga ki hoku mahu'ingá.

2. 'Oku teke'i 'e he teuteú 'a e taililí mo e loto-hoha'á. 'Oku fakahā mai 'e he 'Eikí "kapau te [tau] mateuteu, 'e 'ikai te [tau] manavahē" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:30). Kuo tokoni 'a e fekumi pe muimui ki he finangalo 'o e 'Otuá ke tukuange e ngaahi me'a ne u ilifia mo 'ita ai kimú'a fekau'aki mo hoku tu'unga malí. Kuo tokoni foki ia ke unofotaha pē 'i hono teuteu'i au ki ha me'a pē te u fehangahangai mo ia 'i he kaha'ú.

3. 'Oku 'i ai 'a e fiefia 'i he ta'emalí. Kuo tāpuekina au 'i he'eku ta'emalí 'aki ha ngaahi faingamālie fakafiefia ke folau, fakalakalaka fakapalofesinale, mo e ngaahi founiga ke ngāue ai 'i he Siasí. Neongo 'oku ou kei ma'u ha holi lahi ki he malí mo e ma'u ha fānaú, ka kuo tokoni'i au 'e he 'Otuá ke fakahoungá'i e lahi 'o e me'a ke fai 'i Hono pule'angá he taimi ní, 'o tatau ai pē pe 'oku 'i hoku tafa'akí haku hoa pe 'ikai.

'Oku te'eki pē ke u mali! Kuo 'ikai ke hā fakafokifā mai hoku uaifí he taimí ni koe'uhí kuo kehe 'eku fakakaukau ki he teití mo e nofo-malí, pea 'oku ou 'ilo te u kei 'ita pē he taimi 'e nī'ihi 'i he teití he kaha'ú. Ka kuo mole ha konga lahi 'o e ilifiá mo e loto-hoha'a ki hoku tu'unga malí. Pea 'oku ou 'ilo he taimí ni 'oku sai 'aupito pē 'a e ta'emalí lolotonga 'eku ngāue fakataha mo e 'Eikí ke fakahoko e ngaahi tala'ofa ta'engatá mo e ngaahi tāpuaki kuó Ne fakahoko mai kiate aú—"i he mo'uí fakamatelié mo e nofo ta'engatá fakatou'osi. ■

Ko **Leniton Hoasí** ko ha tokotaha ia 'okú ne folaua e māmaní mo tā palani ki hono langa e ngaahi kolo lalahí, pea 'okú ne sai'ia 'i he 'ū tohi lelei mo e 'eva 'i he māmaní. Te ke ma'u ia ki hono laipeli fakalofonuá, 'oku poupou ki he'ene timi peisipoló, pe 'oku 'i ha hala 'uta 'o kumi ha ngaahi feitu'u faka'ofo'ofa ne 'ikai fakakaukau ha taha ke kumi ki ai.

Fofoa V., (to'ohema) ta'u 18 Etuale V., (to'omata'u) ta'u 16, Savali, Ha'amoá

'Oku tokoni e tokotaha kotoa 'i homau fāmilí.

Fofoa: 'Oku tui homau fāmilí ki he ngāue fakatahá. 'Oku ou tānaki mo hoku tuonga'ané ko 'Etualé 'a e fefie ki he feime'atokoní. 'Okú ma tokoni foki ke ngaohi e me'atokoni ke fakatau atú. 'Oku ou manatu ki ha taimi na'e 'ikai ma'u ai 'e homau fāmilí ha pa'anga fe'unga ke totongi 'aki ha mo'ua vai lahi, ko ia ne mau fakahoko kotoa homau tafa'akí ke tokoni. Na'e tunu me'akai hoku tokouá 'o fakatau atu. Na'a ku tufi niu mo 'Etuale mo tānaki ha me'akai kehe pea tokoni leva ke fakatau atu e me'akaí ke ma'u ha pa'anga. 'I he'emau ngāue mālohi ko ha fāmilí mo falala ki he 'Otuá, ne mau lava 'o toe fakamo'ui mai 'a e vaí.

Etuale: 'Oku tokoni'i au 'e he 'Otuá 'i he me'a kotoa pē 'i he'eku mo'uí. 'Okú Ne foaki mai 'a e ivi mo tāpuekina au 'i he 'aho kotoa pē. 'Oku ou sai'ia he nofo 'i Ha'amoá. 'Oku nonga 'aupito ia hení. Ko 'eku faka'ānaua lahi tahá ke ngāue fakafaifekau taimi kakato! 'Oku ou fie foaki hoku ta'u 'e uá ma'a e 'Otuá.

TO'U TUPÚ

'I HE KONGA KO 'ENÍ

52

- Ko hono Ma'u ha
Fakamo'oni 'i he
funga 'o e Māmaní**

Fai 'e Wilmer Amaya Munoz

- Ta'u 150 'a e Houalotu
'a e Kau Finemuí**

Fai 'e Sisitā Bonnie H.
Cordon

- Kau Finemuí: Ko hono
Fakamanatua e Ta'u 150**

Fai 'e Amanda Dunn

- Ngaahi Fehuí mo e Talí:
Loto-mafasiá, laulanú**

- Ko e Lea Faka'osí:
Ngāue Fakataha pe'a mo
e Mālohi 'o e Lakanga
Fakataula'eikí**

Fai 'e Palesiteni
M. Russell Ballard

FATATAI ē LESLIE NILSSON

Ko Hono Ma‘u ha Fakamo‘oni ‘i he funga ‘o e Māmaní

Fai ‘e Wilmer Amaya Munoz

Na'e fanau'i au 'i Sipeini peá u nofo ai 'i ha ta'u 'e valu. Na'e 'ikai ke mau fa'a õ ki he lotú, ko ia na'e 'ikai ke papitaiso au 'i hoku ta'u valú, ka na'a ku fie ma'u mo'oni ia. Ne u fehu'i 'i ha 'aho 'e taha ki he'eku ongomātu'á e 'uhinga na'e 'ikai ke mau toe õ ai ki he lotú mo e 'uhinga ne 'ikai papitaiso ai aú.

'I he'eku fakamatala ange kiate kinaua 'eku loto-holi ke papitaisó, na'e ongo ia ki hona lotó, pea kamata ke mau toe õ ki he lotú. Na'e ongo lelei ia. Na'e hoko 'eku fa'eé ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei mo ha tataki fakalaumālie kiate au. Na'a ne ma'u ha fakamo'oni mālohi peá ne fa'a lau e folofolá.

Ne mau hiki kimui ange ki Venezuela, ko e feitu'u ia ne ha'u mei ai 'eku tamaí. Na'a mau nofo ai 'i ha ta'u 'e ua, pea koe'uhí ko e ngaahi tu'unga faingata'a faka'ekonómiká, na'a mau fehangahangai ai mo ha ngaahi faingata'a lahi. Ka na'e 'i ai foki mo ha ngaahi me'a lelei ai. Na'a ku sai'ia 'i he me'a-kaí, pea na'e 'i ai hoku fāmili ne nau loto-vēkeveke ke mau fe'iloaki. Ko ha kakai anga-fakatōkilalo mo'oni kinautolu, pea na'a mau õ fakataha kotoa ki he lotú mo ongo'i e Laumālié.

Neongo ne mau õ ki he lotú peá u lava 'o ongo'i e Laumālié, na'a ku 'ilo'i na'e 'i ai ha me'a ne 'ikai ke u ma'u mo hoku fāmili. Na'a ku ongo'i mo'oni na'e fie ma'u ke sila'i kinautolu ko ha fāmili ta'engata. 'I ha pongipongi Sāpate 'e taha, na'e fakaafe'i 'e he pīsopé 'a e tokotaha kotoa 'i he ha'ofangá ke lau e Tohi 'a Molomoná kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u. Na'a ku 'ilo'i 'e tokoni 'eni kiate au mo 'eku ongomātu'á ke mau mo'ui kakato

*Ko e talanoa 'eni ki he founa na'á ku kau ai ki he Siasí
mo e hoko hoku fāmilí 'o mālohi i he ongoongolelei.*

ange 'aki e ongoongolelei 'o e 'Eikí. Ne ha'u māmālie pē 'i he'e-mau lau e Tohi 'a Molomoná, 'a e kamata ke 'omi 'e he Fakamo'uí ha 'ilo mo ha ngaahi tāpuaki lahi ange, pea ne mau hokohoko atu ke lau ma'u pē e folofolá.

Ne 'ikai fuoloa kuó u papitaiso. Na'á ku lava 'o ongo'i mo'oni e Laumālié 'i he'eku mo'uí, pea pehē foki ki he'eku ongomātu'a. Na'e kamata ke tupulaki ange 'eku fakamo'oní. Ne mau hiki ki Fololita, USA, pea na'e pau ke mau toe fai ha ngaahi liliu mo ha ngaahi feilaulau lahi, 'o hangē pē ko 'emau mavahé mei Sipeiní. Ka na'e faka'au ke tupulaki 'o mālohi ange 'emau ngaahi fakamo'oní. Ne mau ō ki he lotú he uike kotoa mo hokohoko atu hono lau e folofolá.

Hili ha feinga lahi mo ha lau folofola lahi, lotu, mo e fili ki he totonú, na'a mau loto ke sila'i kimautolu ko ha fāmili ta'engata. Na'a mau talanoa ki he'emaupi'sopé, pea neongo na'e kī'i taimi lōloa, ka na'e faifai pea hokosia e 'ahó. Ne mau fiefia 'aupito ke hū 'i he temipalé.

Na'á ku lava 'o fai ha ngaahi papitaiso lolotonga 'eku tatali ki he'eku ongomātu'a ke fakakakato e ngāue fakatemipalé ma'anauá. Ne u ongo'i hangē hano teu ke toe papitaiso aú. Na'á ku fiefia 'aupito 'i he'eku lava 'o tokoni'i e kakai 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí. Ko e taimi ní 'oku ou 'alu mo hoku fāmilí ki he temipalé 'i he uike kotoa. 'Oku ou fakahoko ma'u pē ha ngaahi papitaiso he 'oku ou sai'a he tokoni aí. 'Oku ou fiefia 'aupito 'i he'eku lava 'o sila 'i he temipalé ki he'eku ongomātu'a ki 'itānití pea ma'u 'a e faingamālie ke nofo mo kinaua 'o ta'engata. ■

'Oku nofo e tokotaha na'á ne fai e talanoá 'i 'lutā, USA

*'Oku 'i ai ha ngāue lahi
'a e Tamai Hēvaní ke ke
fakahoko 'i he teuteu ki
he Hā'ele 'Anga Ua Mai
hotau Fakamo'uí.*

TA‘U 150

‘a e

Houalotu ‘a e Kau Finemuí

Fai ‘e Sisitā Bonnie H. Cordon

Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemuí

Ihe‘eku fakakaukau ki he ngaahi me‘a fakaofo kotoa pē kuo fakahoko ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ma‘a ‘Ene fānaú, ‘oku fonu ‘a hoku lotó ‘i he ofo mo‘oni mo e hounga‘ia ‘i he lahi ‘o e ‘ofa ‘a e ‘Eikí ‘i Hono ngaahi ‘ofefiné. ‘Okú Ne ‘ofa ‘iate KOE!

Pea koe‘uhí ko ‘Ene ‘ofa ‘iate koé, na‘á ne ue‘ai e kau taki ‘o e Siasí ‘i he ta‘u ‘e 150 kuohilí ke fokotu‘u e houalotu ‘a e Kau Finemuí ke tokoni‘i koe ke ke hoko ko e tokotaha ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke ke a‘usiá. Na‘e poupou‘i kitautolu ‘e he palōfita ko Pilikihami ‘longí (1801–77) ke fakamāloha ‘etau ngaahi fakamo‘oní ‘aki hono mo‘ui ‘aki e ongoongoleléi: “‘Oku fie ma‘u e ngaahi ‘ofefine kei talavou ‘o ‘Isilelí ke nau ma‘u ha fakamo‘oni mo‘oni ki he mo‘oní. . . . ‘Oku ou loto ke ma‘u ‘e he‘etau tamaiki fefiné ha ‘ilo ki he ongoongoleléi ‘iate kinautolu pē.”¹ Na‘á ne toe pehē foki, “‘Oku lahi ange e ngaahi fakamo‘oní ‘oku ma‘u ‘i he‘etau tu‘u ‘o ngāue‘i iá kae ‘ikai ko e tū‘ulutui pē ‘o lotuá.”²

Kuo liliu e houalotu ‘a e Kau Finemuí ‘i he fakalau ‘a e ta‘ú ke feau e ngaahi fie ma‘u ‘o e kuongá. Kae neongo e fulihi ‘a e polokalamá, kuo te‘eki liliu hono taumu‘a ki he kau finemuí—ke tokoni‘i koe ke ma‘u ha fakamo‘oni mo‘ui, pea laka atu ki mu‘a ‘i he tui ‘i he hala ‘o e fuakavá. ‘I ho‘o ‘ilo‘i koe

mo ngāue ‘i he tuí, te ke ma‘u e ngaahi tāpuaki kuo tokateu ‘e he Tamai Hēvaní ma‘aú.

Ngaahi Kalasi ‘a e Kau Finemuí ‘i he kotoa ‘o e Ngaahi Ta‘ú

‘I he taimi ne fuofua kamata ai e Kau Finemuí, na‘e ui ia ko ha “Kulupu Fakapotopoto” pea mo e taumu‘a ke “fakatupulaki ‘i he me‘a kotoa pē ‘oku lelei mo faka‘ofo‘ofá.” ‘I he konga kimu‘a ‘o e 1900 tupú, na‘e hoko ia ko e Kautaha Mutuale Fakalakalaka ‘o e Kau Finemuí, pea ne fakakau leva ‘i he ngaahi kalasí ‘a e kau finemui ta‘u 12 ki he 24. Na‘e liliu e hingoa ‘o e ngaahi kalasí ‘i he fakalau ‘a e ta‘ú pea fakakau mai e Tamaiki Fefine Kemí, Punungahoné, Kau Le‘ó (Guardians), mo e Gleaners. ‘I he tupulaki ‘a e Siasí pea fakataha e kau finemui ‘i he ngaahi fonua mo e ngaahi lea fakafonua kehé, ne nau fai honau lelei tahá ke liliu, hangē ko ‘ení, ‘i he ui e Maea Meití ko e “Rosenmädchen” (Tamaiki Fefine Losé) ‘i Siamane.

‘I he ‘aho ní, ‘i he ‘i ai ha kau finemui he meimeいfonua kotoa pē, ‘oku fokotu‘utu‘u e ngaahi kalasí ‘o fakatatau ki he ngaahi fie ma‘u ‘a e uooti pe kolo takitaha, pea ‘oku ‘iloa kotoa ia ‘aki e hingoa ko ia ko e Kau Finemuí.

Kuo liliu foki 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú 'a e ngaahi fie ma'u ki he ngaahi polokalama 'a e Kau Finemuí. Ko ha ni'ihi sī'i 'eni 'o kinautolu 'i he tafa'aki to'omata'u.

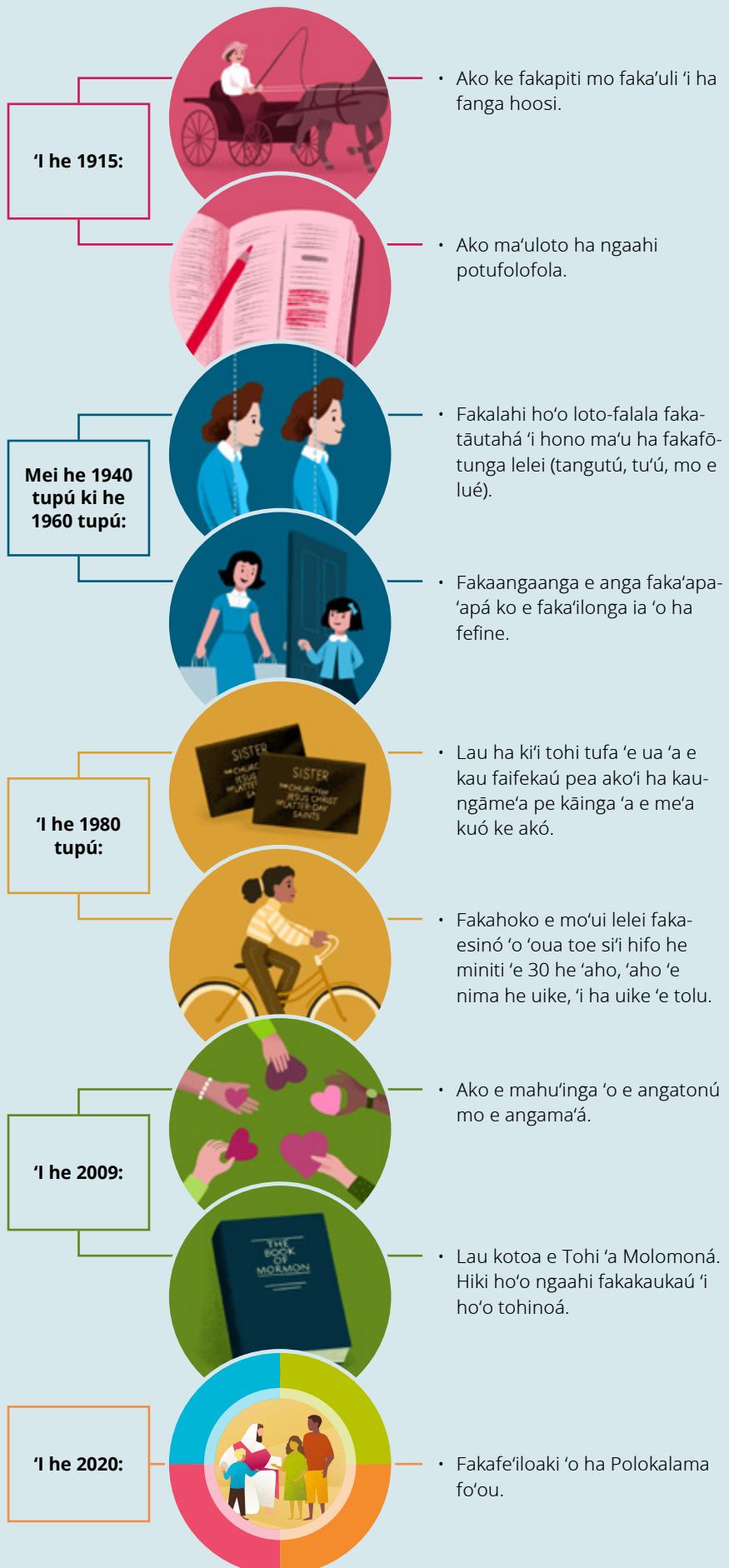
Ko e Polokalama Fānaú mo e To 'u Tupú

'I ho'o vakai ki he ngaahi fie ma'u ni 'aki e mata fakalaumālié, te ke fakatokanga'i 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau faitatau ai. 'Oku fakataha'i e kuohilí mo e lolotongá, 'o faaitaha 'i hono tokoni'i e kau finemuí ke nau 'unu 'o ofi ange kia Sīsū Kalaisí pea fakalakalaka faka-laumālié, faka'atamai, fakasōsiale, mo fakatu'asino.

Na'e fakafe'iloaki 'i he 2019 ha polokalama fakalakalaka fakataautaha fo'ou 'okú ne fakafe'i koe ke ke fakatou fakafalala pē kiate koe mo fakafalala ki he Fakamo'u. 'Oku fakafe'i koe ke fekumi ki he Laumālie Mā'oni'oní pea fokotu'u ho'o ngaahi taumu'a 'i ho'o fāifeinga ke hoko 'o hangē ange ko hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. 'Oku ou sai'ia 'i he falala ko 'eni 'oku hāsino meiate kimoutolu, ko e kau finemui fakafo'o 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimu Ní.

'I he poupou 'a ho'o kau pīsopelikí mo e kau palesitenisi 'o e Kau Finemuí, 'oku tataki foki koe 'e ha kau palesitenisi fakakalasi—ko ho'o to'u kuo uiui'i pea vahe'i ke palani mo fakahoko e polokalama 'a e Kau Finemuí. 'Oku laka hake 'i he toko vaeua milioná 'a e kau finemui he funga 'o e māmaní he 'ahó ni 'oku tataki 'e honau to'ú!

'Oku taha 'a e kau finemui kotoa pē 'i ha kaveinga, 'a ia 'oku kau ai e ngaahi teftifo'i mo'oni mahu'ingá ni: ko ha 'ofefine 'ofefina koe 'o ha ongomātu'a fakalangi; ko ha ākonga koe 'o Sīsū Kalaisí 'i

he fuakava; 'okú ke fekumi mo ngāue'i e fakahā fakatāutaha 'oku ma'u fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oní; ko ha fakamo'oni mālohi koe 'o e 'Otuá 'i ho'o fāifeinga ke hoko 'o hangē ko hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, mo ngāue fakaetauhī ki he ni'ihi kehē 'i Hono huafa Mā'oni'oní.

'Oku 'Ofa 'i mo Fie Ma 'u Koe!

'I ho'o hoko ko e ngaahi 'ofefine 'ofeina 'o ha Tamai Hēvani mo'ui mo 'ofa, kuo teuteu'i makehe koe ke hoko ko e "kau fakamo'ui ki he mo'unga ko Saioné."³ Hangē ko ia ne lea 'aki 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoní: "Kuo talanoa e palōfita kotoa pē fekau'aki mo *hotau* kuongá, 'i he taimi 'e tānaki fakataha ai 'a 'Isilelí pea 'e teu-teu'i 'a e māmaní ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e Fakamo'ui. Fakakaukau ki ai! Ko e kotoa 'o e kakai kuo nau mo'ui 'i he funga 'o e māmaní, ko *kitautolu* 'a e ni'ihi 'e kau 'i he tānaki kāfakafa faka'osi ko 'ení."⁴

Ko ha fakaafe toputapu 'eni ke kau 'i he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, ngāue 'i he ngaahi tu'unga fakataku'má, ngāue fakaetauhī ki ho ngaahi tokouá, pea vahevahe ho'o fakamo'oni ki ho fāmilí mo e ngaahi kaungāme'a. 'Oku 'ofa'i koe, pea 'oku fie ma'u koe!

Sí'oku kaungāme'a 'ofeina, 'oku 'i ai ha ngāue lahi 'a e Tamai Hēvaní ma'au ke he fakahoko 'i he teuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí! Ko ha konga mahu'inga kimoutolu 'o e ngāue ko iá. 'Okú Ne 'ofa 'iate kimoutolu; 'okú Ne finangalo ke ke kau 'i He'ene ngāué; 'okú Ne falala atu kiate kimoutolu!

'Oku ou tānaki atu 'eku tuí mo e falala kiate koé ki he falala 'a Palesiteni Nalesoní ko hotau palōfita 'ofeiná, 'a ia na'a ne pehē: "'Oku mou kau 'i he lelei taha kuo tuku mai 'e he 'Eikí ki he māmaní. 'E malava ke ke toe poto ange mo fakapoto-poto ange mo lahi ange ho ivi tākiekina

he māmaní 'i ha toe to'u tangata ange kimu'a!"⁵

'Oku ou lotua te mou tuku ke tō loloto 'a e ngaahi lea 'o e kaveinga 'a e Kau Finemuí 'i homou lotó pea kau kakato ki he polokalama fo'oú, 'o tali e faingamālie kotoa pē ke 'unu'unu ofi ange ai ki he Fakamo'ui pea ako lahi ange kau kiate lá. Hoko ko e tokotaha 'okú Ne finangalo ke ke a'usiá. 'Oku ou 'ilo 'i ho'o fai 'ení, 'e fakafonu ho mo'ui 'aki e ngaahi faingamālie ke vahevahe 'Ene māmā mo 'Ene 'ofá mo ho fāmilí, ngaahi kaungāme'a, mo kinautolu kotoa pē 'oku mou feohí. 'I ho'o

fāifeinga ke muimui kiate lá, 'e tu'u ma'u pea ta'ue'eia ange ho'o fakamo'oni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Brigham Young, in *A Century of Sisterhood: Chronological Collage, 1869-1969* (1969), 8.
2. Brigham Young, in Susa Young Gates, *History of the Young Ladies' Mutual Improvement Association of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints from November 1869 to June 1910* (1911), 9.
3. Quentin L. Cook, konifelenisi lahi 'Epeleli 2014 (*Liahona*, Mē 2014, 48).
4. Russell M. Nelson, "Amanaki'anga 'o 'Isilelí" (worldwide devotional for youth, June 3, 2018), 8, HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org.
5. Russell M. Nelson, "Amanaki'anga 'o 'Isilelí," 16-17.

Kau Finemuí

KO HONO FAKAMANATUA E TA'U 150

1870–1920

Hingoá: 'Oku fokotu'u faka'ofisiale 'a e Va'a 'o e Kau Finemuí 'i he Kulupu Ngāue Fakapotopoto 'a e Hou'eiki Fafiné 'i he 'aho 27 'o Mē 1870, 'i he malumalu 'o e fakahino-hino 'a Pilikihami 'longí.¹ 'Oku liliu 'a e hingoá 'i he 1877 ki he Kautaha Mutualie Fakalakalaka 'o e Kau Finemuí.²

Houalotú mo e Ngaahi

Kalasi: 'Oku fokotu'u polokalamá 'a e Tamaiki Fefine Punungahoné 'i he fa'ahita'u māfaná ko ha polokalamá ma'a e tamaiki fefine ta'u 14 mo ta'u motu'a angé.

Fakalakalaká mo e Fakalāngilangí: 'Oku pulusi e Tohi Tu'utu'uni 'a e Punungahoné 'i he 1915, 'o fakamatala'i ai ha "tafa'aki" 'e fitu 'o e fakalakalaka fakatātuháhá: Fakalotú, 'Apí, Mo'ui Leleí, 'Aati Fakalotofonuá, Ngāue ki Tu'á, Pisiniá, mo e Ngāue ki he Kakáf.³

Makasiní mo e Tohinoá:

'Oku pulusi e fuofua makasini 'o e *Young Woman's Journal* 'i he 1889.⁴ 'Oku 'omi 'e he ngaahi Kautaha Mutualie Fakalakalaka (MIA) fakalotofonua lahi 'enau nusipepa pē 'anau-tolu ne tohi nima pea ko e tatau pē 'e taha pe ua ne 'ave holo 'i he tamaiki fefiné.

Fai 'e Amanda Dunn

Ngaahi Makasini 'a e Siasí

'Oku hokosia he ta'u ni e ta'u 150 'o e houalotu 'o e Kau Finemuí, pea kuo taimi ke fakafiefia'i! Vakai'i e ngaahi mo'oni'i me'a ko 'eni fekau'aki mo e tupulaki 'a e houalotu mei he 1870 'o a'u mai ki he 'aho ní, me'a 'oku fai 'e he to'u tupu hangē ko kimoutolú ke kau atu ki he Kau Finemuí he taimi ní, mo e founiga 'e lava ke ue'i fakalaumālie ai koe 'e he hou'eiki fafine 'i he hisitōliá ne nau fakahaa'i e loto-to'á mo e tuí.

1920–1970

Hingoá: 'Oku liliu e Kautaha Mutualie Fakalakalaka 'o e Kau Finemuí (Young Ladies) ki he Kautaha Mutualie Fakalakalaka 'o e Kau Finemuí (Young Women) 'i he 1934.⁵

Houalotú mo e Ngaahi

Kalasi: 'Oku 'i ai ha kalasi 'e ua, ko e Tamaiki Fefine Punungahoné ki he tamaiki fefine iiki angé mo e Gleaners ki he tamaiki fefine lalahi angé. 'Oku liliu e ta'u motu'a ke hū ki he polokalamá mei he ta'u 14 ki he 12. 'Oku fakafe'i-loaki 'a e kalasi Maea Meití 'i he 1950.

Fakalakalaká mo e Fakalāngilangí: 'Oku faka'ilo-naga'i 'e he fakalāngilangi Golden Gleaner 'a e lavame'a ma'olunga taha 'e lava 'e he kau finemuí 'o ma'u 'i he polokalamá.

1970–2019

Makasiní mo e Tohi-noá: 'Oku fakataha'i e *Young Woman's Journal* mo e makasini *Improvement Era* ma'a e to'u tupu kotoa pē 'i he 1929.⁶

Hingoá: 'Oku liliu e Kautaha Mutualie Fakalakalaka 'a e Kau Finemuí ki he houalotu 'a e Kau Finemuí 'i he 1974.⁷

Houalotú mo e Ngaahi

Kalasi: 'I he 1972, kuo 'i ai ha kalasi 'e tolu 'i he houalotu 'a e Kau Finemuí: Punungahoné (ta'u 12–13), Maea Meití (ta'u 14–15), mo e Loumailé (ta'u 16–17). Kamata 'i he 2019, 'oku hiki e kau finemuí ki he Punungahoné 'i Sānuali 'o e ta'u 'oku hokosia ai honau ta'u 12.

Fakalakalaká mo e Fakalāngilangí:

'Oku fakafe'i loaki e polokalama Fakalakalaka Fakatāutahá mo e ma'u métalí 'i he 1977. 'Oku tānaki mai e ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'inga 'a e Kau Finemuí 'o e Tuí, Natula Faka-Otuá, Ko Hoto Mahu'inga Fakatāutahá, 'Iló, Tau'atāina ke Filí mo e 'Eke'i Meiate Kita 'a e Me'a 'Okú te Fai pe Ta'efái, Ngaahi Ngāue Leleí mo e Faitotonú 'i he 1987.⁸ 'Oku tānaki mai e Angama'a ki he ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'ingá 'i he 2008.⁹

Makasiní mo e Tohinoá:

'Oku kamata pulusi e makasini *New Era* ma'a e to'u tupú 'i he lea faka-Pilitāniá 'i he 1971, pea 'omi 'i he *Liahona* ha ngaahi fakamatala ma'a e to'u tupú 'i he ngaahi lea fakafonua lahi.¹⁰

Ngaahi Mo 'oni 'i Me 'a Fakafiefia

1. Na'e faka'atā 'e he tohi tu'utu'uni 'a e Punungahoné 'i he 1915 ke fili 'e he kau finemu'i ha ngaahi ngāue mei he tafa'aki kehekehe 'e 300 tupu. 'Oku kau 'i he ni'ihi 'o e ngaahi ngāue ko iá hono tokanga'i ha ngaahi punungahone 'i ha fa'ahita'u kakato, tauhi ke hao e falé mei he fanga langó 'i ha uike 'e ua, pe ko hono ta'aki e vaó mei ha kelekele 'eka vaheua 'e taha.¹²

2020

Hingoá: 'Oku kei ui pē ko e houalotu 'a e Kau Finemuí.

Houalotú mo e Ngaahi Kalasí: 'Oku fokotu'u e ngaahi kalasí 'i he uooti pe kolo takitaha 'o fakataau ki he'enau ngaahi fie ma'u pea 'iloí 'aki e hingoa faaitaha ko e "Kau Finemuí" (hangē ko 'ení, "Kau Finemui Ta'u 12," "Kau Finemui Ta'u 12-15," pe ko e "Kau Finemuí" pē kapau 'oku nau fakataha kotoa).

Fakalakalaká mo e Fakalāngilangí: 'Oku fetongi 'e he Fānaú mo e To'u Tupú 'a e polokalama Fakalakalaka Fakatāutahá. 'Oku poupou'i 'e he polokalama fo'oú 'a e ngaahi faingamālie fakataau-taha ke tupulaki ai 'i he ngaahi tafa'aki 'o e Fakalakalaka Fakatāutahá, Ako 'o e Ongongooleleí, mo e Ngāue Tokoní mo e Ngaahi 'Ekivitií.¹¹

Makasiní mo e Tohinoá:

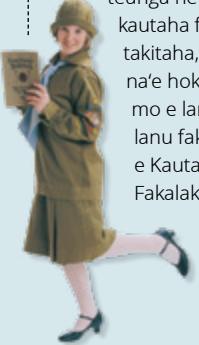
'Oku mei hoko e ta'u 50 'a e makasini New Era ma'á e to'u tupú. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Timeline of Young Women History," history.ChurchofJesusChrist.org/landing/a-brief-timeline-of-young-women-history.
2. Vakai, "Young Women's Timeline," Mormon Women's Studies Resource, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah, mormonwomen.lib.byu.edu/young-womens-portal/young-women-timeline.
3. Vakai, "History of Young Women Recognition," history.ChurchofJesusChrist.org.
4. Vakai, "Young Women's Timeline."
5. Vakai, "Young Women's Timeline."
6. Vakai, "Young Women's Timeline."
7. Vakai, "Young Women's Timeline."
8. Vakai, "Young Women's Timeline."
9. Vakai, "New Young Women Value: Virtue," Dec. 9, 2008, thechurchnews.com.
10. Vakai, "Young Women's Timeline."
11. Vakai, ChildrenAndYouth.ChurchofJesusChrist.org.
12. Vakai, "History of Young Women Recognition."
13. Vakai, "History of Young Women Recognition."
14. Vakai, "Young Women Classes and Symbols," ChurchofJesusChrist.org/young-women/personal-progress.
15. Vakai, "History of Young Women Recognition."
16. Vakai, "The Annual Report of the Church," Ensign, July 1972, 131-33.
17. Vakai, "Worldwide Statistics," newsroom.ChurchofJesusChrist.org/facts-and-statistics.

- 2.** Na'e tui 'e he Tamaiki Fefine Punungahone kimu'a ha teunga ne tuitui 'e he kautaha fakalotofonua takitaha, pea 'i he 1922, na'e hoko e lanu koulá mo e lanu matá ko e lanu faka'ofisiale 'a e Kautaha Mutualé Fakalakalaká.¹³

- 3.** Na'e ma'u 'a e hingoa Punungahoné mei he kau paioniá, 'a ia ne nau vakai ki he punungahoné ko ha faka'ilonga 'o e ngáue mo e uouangatahá. Na'e ma'u e Maea Meítí mei hono fakanounou 'o e Kautaha Mutualé Fakalakalaká [Mutual Improvement association], MIA. Na'e 'uhinga e hingoa Loumailé ki he pale loumailé, 'a ia 'oku 'uhinga ia ki he fakalāngilangi mo e lavame'a.¹⁴

- 4.** 'I he vaha'a 'o e 1940 tupú mo e 1960 tupú na'e lava 'e he kau finemuí 'o ma'u ha ngaahi faka'ilonga 'a ia ne nau tuitui ki ha tupenu na'e ui ko ha āfei (bandelo), 'a ia ne nau kahoa. Ko e fie ma'u 'e taha ke ma'u ai ha faka'ilongá ko e "feinga ke ma'u ho'o houa mohe lelei kakato 'e hivá 'i he pō takitaha he māhiná ni."¹⁵

- 5.** Na'e tupu e memipasipi fakalūkufua 'o e Siasí mei he kakai 'e toko 110,000 nai 'i he 1870¹⁶ ki he kakai 'e toko 16 miliona 'i he 2020¹⁷—fakakaukau ki he tokolahí 'o e kau finemui 'i he funga 'o e māmaní he taimi ni!

Nima Fietokoni 'o Heivení

Na'e fakakaukau 'a Heiveni, ko ha tokotaha ta'u 14 mei 'lutā, USA, ke fakafiefia'i 'ene hoko ko ha finemui 'i he Siasí 'aki 'ene ngáue tokoni ki he ni'ihi kehé.

'Okú ne pehē, "Na'e kamata ia ko ha ki'i fakakaukau si'sisi'i. "Na'e 'alu 'eku fa'etangatá ki Pengilatesi 'i ha 'a'ahi tokoni 'ofa fakaetangata peá ne 'ilo ai ki he ngaahi me'a faingata'a 'oku foua 'e he kakai aí. Na'a ku fie tokoni'i kinautolu—ko ia na'a ku sio ki he app JustServe pea ma'u ai e fakakaukau ke ngaohi ha fanga ki'i kato tokoni ma'a e kau kumi hūfanga aí."

Na'e tānaki 'e Heiveni ha tokoni 'i hono 'apiakó, fa'u ha peesi GoFundMe, pea a'u 'o ne toho e kapa veve 'a e ngaahi kaungā-'apí ke ma'u ha pa'a'anga ke kumi 'aki e fanga ki'i kato tokoní. 'Okú ne pehē, "Oku ou toho ha kapa veve 'e 22 nai mo tānaki ke toe faka'aonga'i ha fa'o 'anga nge'esi kapa 'e 11 'i he Mōnīte mo e Tūsite kotoa." "Oku ou angamaheni 'aki ke faka'aonga'i e pa'a'anga 'oku ou ma'u ki he'eku polokalama kuaeá pea fakahū ha pa'a'anga ki he'eku ngáue fakafaifekaú, ka na'a ku fili ke faka'aonga'i 'eku pa'a'anga he māhina ko iá ke tokoni ke fakatau mai 'aki e naunaú."

Na'e 'alu leva 'a Heiveni 'o fakatau mai e naunau kotoa na'a ne fie ma'u ki he fanga ki'i kato tokoní, kau ai e sitōkeni, kofu-nima, sikaafi, mo e tatā. Na'a ne fa'o e ki'i kato tokoni takitaha pea fetu'utaki foki ki he talékita 'o e Lifting Hands International ke ale'a'i hono tufaki e fanga ki'i kato tokoní 'i Pengilatesí.

"Ne faka'aonga'i lahi taha hoku taimi ki he'eku ngáue ki hono fa'o fakataha e fanga ki'i kato tokoní. Ka ko e taimi kotoa 'oku ou fa'o ai ha me'a ki he ki'i kato tokoní, na'a ku 'ilo 'e 'ave ia ki ha taha 'oku faingata'a'ia pea te ne tāpuekina kinautolu 'i ha taimi lōloa."

'I he faka'osinga 'o 'ene ngáue tokoní, na'e ongo'i 'e Heiveni e langaki 'a 'ene loto-falala ki he'ene malava 'o ngáue tokoní. "Na'a ku ako hení 'a e lahi 'o e tokoni te u lava 'o faí kapau te u feinga hoku lelei tahá. Na'a ku ongo'i manava'ofa foki ki he kakai na'a ku tokoni'i, 'a ia na'e tokoni ia ke u ongo'i ofi ange ki he Fakamo'u'i mo ongo'i ha ni'ihi 'o e me'a 'okú Ne ongo'i kiate kitautolú."

'I he'etau fakamanatua e fokotu'u 'o e houalotu 'a e Kau Finemuí, te tau taki taha lava 'o manatu'i ko e ngaahi sīpinga kitautolu 'o Kalaisi. Te tau lava 'o hangē ko Heivení 'o hoko ko ha tokoni lahi ki he ni'ihi kehé 'i he'etau feinga hotau lelei tahá ke ngáue tokoni 'o hangē ko ia na'a Ne mei fakahokó. ■

'E founga fēfē ha'aku tokoni'i hoku ngaahi kaungāme'a 'oku ngali loto mafasiá?

*"Ko e hā e founga
lelei taha te ke tali 'aki
e ngaahi faingata'a
faka'atamai mo faka-
eloto 'okú ke fehang-
hangai mo iá pe ko e
ni'ihi 'okú ke 'ofa aí?
Ko e me'atēpuu, 'oua
'aupito na'a teitei mole
ho'o tui ki ho'o Tamai
Hēvaní, he 'okú Ne 'ofa
lahi 'ate koe 'o mahulu
hake ia he mahino
'okú ke ma'u. . . .*

*... Ko e hā pē ha
me'a te ke lava pe 'ikai
ke ke lava 'o fai, 'e lava
ke ke fai ha'o lotu peá
ke "ofa ta'emālualoi."*

*'Eletā Jeffrey R. Holland 'o e Kōlomu
'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu
Mā Uá, "Hangē ha Ipu Kuo Maumaú,"
Liahona, Nōvema 2013, 41, 42.*

Fakaafe'i Kinautolu ke Mou Feohi

Fakaafe'i kinautolu ke mou fakahoko ha ngaahi me'a fakafiefia. 'Oua 'e loto-si'i kapau 'oku 'ikai ke nau tali ia 'i he founga 'okú ke fie ma'u. Ko e taimi 'e ni'ihi 'e fakaivia pē kinautolu 'i hano fakaafe'i ki ha me'a pe ko e 'ilo ko ia 'okú ke fie feohi mo kinautolú.

'Alisa F., ta'u 16, Uāsingatoni, USA

Fakafiemālie'i Kinautolu

'I he taimi 'oku ou feohi ai mo e ngaahi kaungāme'a 'oku loto-mafasiá, 'oku 'ikai ke u fakama'ama'a'i 'enau palopalemá. Ka 'oku ou tokoni ke fakama'ama'a honau faingata'aíá. 'Oku ou feinga ke fakafiemālie'i mo ang'a'ofa kiate kinautolu. 'Oku ou 'orange 'a e faingamālie ke nau fakamatala ai ki he'enau 'itá.

'Angipou K., ta'u 18, 'Aivolī Kousi

'Oua Na'a Tuku Ke ke Uesia ai

Ko e founga lelei taha ke tokoni'i kinautolu, pea mo koé, ko ho'o lea mo'oni. Lea 'aki e ngaahi me'a 'okú ne fakafiefia'i koé. Kapau 'okú ke faingata'aíá 'i he feinga ke ke fiefiá, fakahā ange 'okú ke 'i ai ke tokoni'i kinautolu, ka ke tokanga'i koe. 'Oku lelei ange ke ke SAI PĒ 'i hano uesia foki mo koe ai.

Keila W., ta'u 16, Kenisesi, USA

Fakakaukau ki he Leleí

Te ke lava 'o fakakaukau lelei 'i ho'o feohi mo e ngaahi kaungāme'a 'oku ngali loto-mafasiá, 'aki ho'o fakakaukau ki he ngaahi me'a lelei kuó ke a'usia pe 'oku 'amanaki ke ke a'usia 'i ho'o mo'u. Fakakaukau pē ki he ngaahi me'a 'okú ke hounga'a aí, hangē ko e ngaahi a'usia fakaolí.

Luke P., ta'u 14, Niu Mekisikou, USA

Fakamanatu Ange Kiate Kinautolu e Leleí

'I he taimi 'oku 'i ai ha'aku kaungāme'a 'oku loto-mafasia, 'oku ou feinga ke talanoa kiate kinautolu fekau'aki mo ha me'a 'oku nau sa'i'a ai kae lava ke fakamanatu ange kiate kinautolu ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a lelei fekau'aki mo honau 'ahó pe mo'u. Ko e taimi 'e ni'ihi te u feinga ke 'ai ke nau kata pe fai ange ha ki'i fakahīkihiki ke nauongo'i lelei ai, pea taimi 'e ni'ihi 'oku ou kole ange ke nau fai ha me'a mahu'inga ke nau 'ilo ai 'oku 'i ai ha'anau taumu'a.

Kāsoni D., ta'u 15, Tekisisi, USA

Fakamatala 'a e 'Etítá: 'Oku 'aonga e fanga ki'i fokotu'u 'oku 'oatu hení kae mahalo he 'ikai ke ne tokoni'i he taimi pē ko iá pe faito'o ha taha 'oku loto-mafasia. Mahalo 'e fie ma'u e tokoni fakalofesinalé 'i he ngaahi tükunga mamafa angé.

'E lava ke 'étita'i 'a e ngaahi talí koe'uhí ke lōloa fe'unga pe mahino. 'Oku fakataumu'a e ngaahi tali 'oku pulusí ke hoko ko ha tokoni mo ha fakakaukau, ka 'oku 'ikai ko hano fakaha'a'i 'o ha tokāteline 'o e Siasi.

Ko e Hā Ho'o Fakakaukau?

"E founga fefē 'eku ta'ofi mei he'eku fakakaukau 'a e lea 'uli 'oku ou fanongo ki aí?"

Ímeili ho'o talí, pea kapau te ke loto ki ai, 'ave mo ha la'itā 'ata lelei kimu'a he 'aho 15 Siulai 2020, ki he liahona@ChurchofJesusChrist.org.

Ko e hā e tu'unga 'o e Siasí 'i he lau lanú?

'Oku mau tui ko e 'Otuá 'a e Tamai 'o e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá pea "oku 'ikai te ne ta'ofi ha tokotaha 'oku ha'u kiate ia, 'ulí'uli pe hinehina [fakatou'osi] . . . ; pea 'oku tatau 'a e kakai fulipē 'i he 'ao 'o e 'Otuá" (2 Nifai 26:33). Koe'uhí 'oku tatau 'a e kakai kotoa pē 'i he 'ao 'o e 'Otuá, 'oku mau tui he 'ikai lava ha tokotaha 'o lau 'okú ne mā'olunga ange 'i ha taha kehe koe'uhí ko honau matakalí pe puipuitu'a. 'Ikai ngata aí, 'oku mau tui ko e angahala ia ke siolalo, tukuhifo, pe fakafaikehekehe'i e ni'ihi kehé koe'uhí ko honau matakalí.

Kuo fakahalaia'i 'e he kau palōfita mo e kau 'aposetolo 'o onopōní 'a e lau lanú 'i he ngaahi lea mālohi tahá. Hangē ko 'ení:

- Palesiteni Gordon B. Hinckley (1910–2008): "He 'ikai lava ke pehē 'e ha tangata ko e ākonga mo'oni ia 'a Kalaisi, kapau 'okú ne fai ha ngaahi lea 'o tukuhifo ki ha taha 'i ha matakali kehe. Pe ko ha'ane fakakaukau 'okú ne faaitaha mo e ngaahi akonaki 'a e Siasi 'o Kalaisi."¹
- Palesiteni M. Russell Ballard, Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "'Oku fie ma'u ke tau talitali lelei e fānau 'a e 'Otuá 'i he manava'ofa, pea si'aiki 'a e loto fakamāú, laulanú, filifilimānakó, mo e fakavahavaha'aá."²
- Palesiteni Dallin H. Oaks, Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí: "'Oku tau maheni 'aki he 'ahó ni e tupu e tāufehi'a mei he lau lanú, pea 'oku fie ma'u ke tau fakatomala kotoa mei ai."³

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Gordon B. Hinckley, "The Need for Greater Kindness," *Liahona*, May 2006, 58.
2. M. Russell Ballard, "Hoko Atu e Fonongái!" *Liahona*, Nōvema 2017, 106.
3. Dallin H. Oaks, "Ko ha 'Uhinga ke Fakafiefia," *Liahona*, Tisema 2018, 49.

Ngāue Fakataha pea mo e Mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eikí

Fai 'e Palesiteni M. Russell Ballard

Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ihe ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne u ofo mo hoku uaifi ko Papulaá he'ema vakai hake ki he langí i he po'ulí. Ne hangē ne ngingila mo faka'ofo'ofa makehe e ngaahi fetu'u 'e lauimiloná. Ne u vakai leva ki he Mata'itofe Mahu'ingá 'o lau e me'a na'e folofola 'aki 'e he 'Eiki ko e 'Otuá kia Mōsesé: "Pea kuó u fakatupu 'a e ngaahi māmani ta'efā'alaua; pea naá ku fakatupu ia foki koe'uhí ko e taumu'a pē 'a'aku; peá u fakatupu ia 'i he 'Aló, 'a ia ko hoku 'Alo pē Taha na'e Fakatupú" (Mōsese 1:33).

Ko e lakanga fakataula'eikí 'a e mālohi na'e fakatupu 'aki 'a e langí mo e māmaní. Ko e tupu'anga 'o e mālohi ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eikí ko e 'Otuá Māfimafí mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Ko e mālohi ia na'e ngāue 'aki 'e he Fakamo'uí ke fakahoko e ngaahi maná, fakahoko ha Fakalelei ta'efakangatangata, mo ikuna'i 'aki e mate fakaesinó 'o fakafou 'i he Toetu'u.

'I he palani 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'oku ma'u ai 'e he kakai tangatá 'a e fatongia makehe ke ngāue 'aki e lakanga fakataula'eikí, ka 'oku 'ikai ko kinautolu 'a e lakanga fakataula'eikí. 'Oku mahu'ingá ke mahino kiate kitautolu na'e 'omi 'e he Tamai Hēvaní ha founiga ke lava Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné 'o ma'u e ngaahi tāpuakí pea fakamālohia 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

'E lava pea 'oku totonus ke hoko e mālohi tatau pē 'o e lakanga fakataula'eiki ne fakatupu 'aki e ngaahi māmaní, kanivá, pea mo e 'univēsí, ko ha konga 'etau mo'uí ke fakafiemālie', fakamālohia, mo tāpuekina hotau fāmilí, kaungāme'á, mo hotau kaungā'apí—ko hono fakalea 'e tahá, ke fai e ngaahi me'a 'e fai 'e he Fakamo'uí kapau na'á Ne ngāue fakaetauhí mai kiate kitautolu he 'ahó ni (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 81:5).

Ko e tefito'i taumu'a 'o e mālohi ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eikí ke tāpuekina, fakamā-'oni'oni'i, mo fakama'a kitautolu ke tau lava 'o nofo fakataha mo hotau ngaahi fāmilí 'i he 'ao 'o 'etau ongomātu'a fakalangí 'o ta'e ngata. 'I he founágá ni, 'oku lava ai 'a e kakai tangata, fefine, mo e fānau kotoa pē—neongo pe ko e hā hotau ngaahi tūkungá—'o kau 'i he ngāue faka'ofo 'a e 'Otuá mo Sīsū Kalaisí (vakai, Mōsese 1:39) mo fiefia 'i he ngahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí.

Fakatauange te tau poto pea kumi ke fakamālohia 'etau mo'uí, mo'ui 'a hotau fāmilí, mo e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2013.

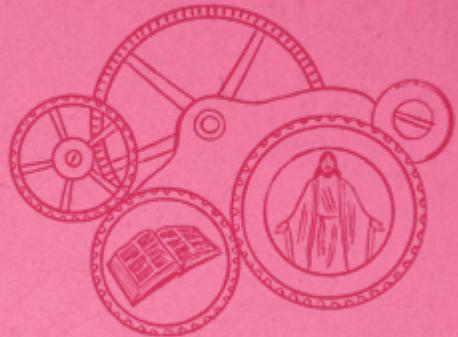
'Āpisi

Na'á ne mo'ui 'i ha ta'u nai
'e 90 **kimu'a he 'alo'i**
'o Kalaisí.

Na'á ne **ului ki**
he ongoongoleleí
koe'uhí ko "ha me'a-hā-mai
fakaofo na'e hā ki he'ene tamai"
('Alamā 19:16).

Na'e tokoni 'ene ngaahi
ngāue faivelengá ke fakahoko
hono fakaului e kau
Leimana tokolahī.

Na'á ne **fakapulipuli'i**
'ene tuí kae 'oua kuo
hokosia e taimi totonú.

Ko ha fefine
Leimana na'e
ngāue
ki he
kuiní.

**ONGO'I MAFASIA 'I
HE TA'EMALÍ?**

*Lau e ngaahi a'usia mei ha
kakai lalahi kei talavou kehe ki
he founга na'a nau tukuange
ai 'a e loto-mafasiá mei hono
kumi honau hoa ta'engatá.*

42

KAU FINEMUÍ
**FAKAMANATUA E
TA'U 150**

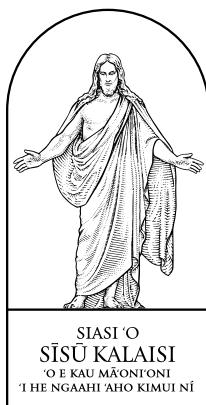
54, 58

TO'U TUPÚ
**KO HONO TOKONI'I
E NGAACHI
KAUNGĀME'A 'OKU
LOTO-MAFASIÁ**

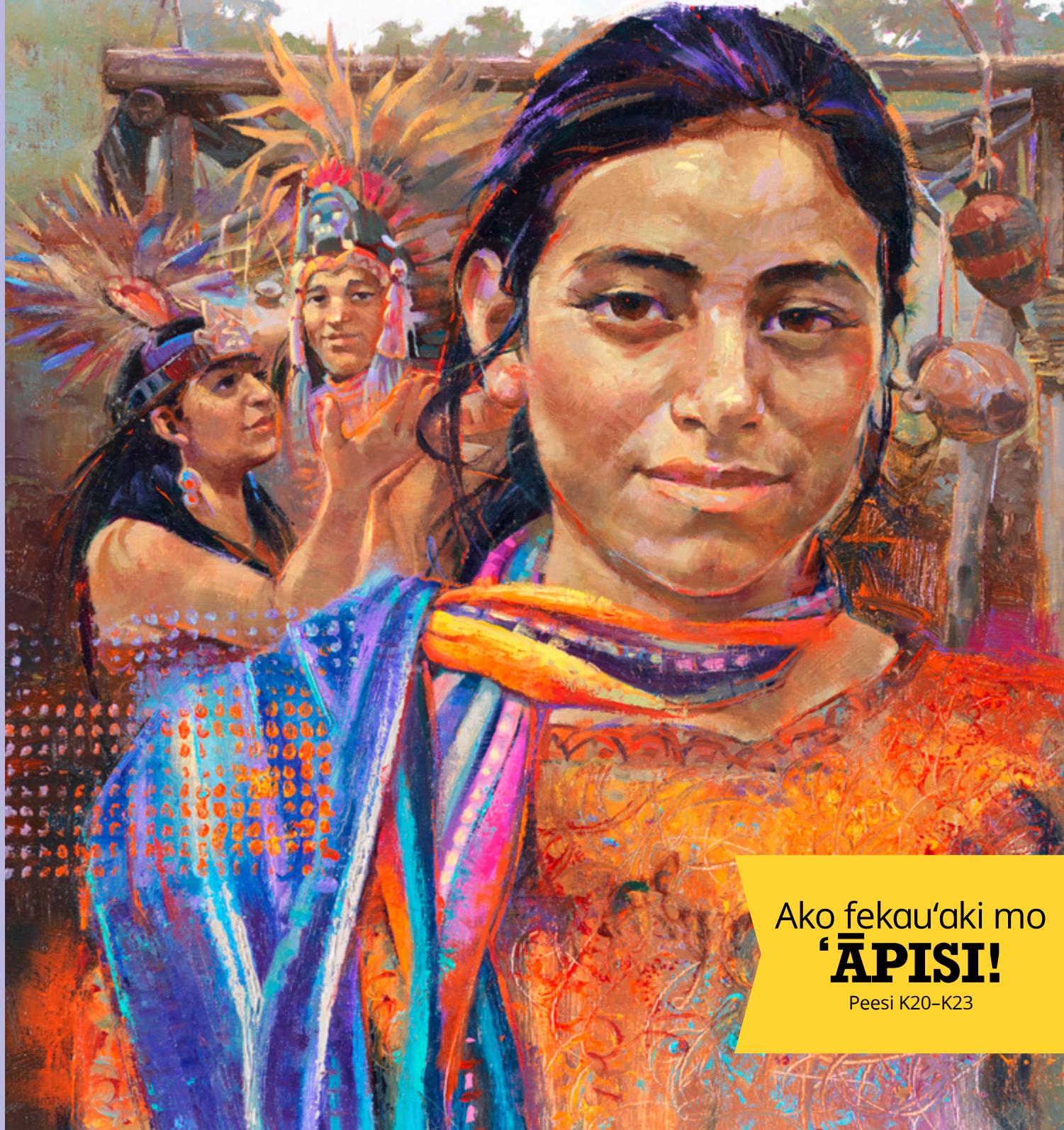
62

FĀNAÚ
**FAI E KI'I VA'INGA
FAKATAUHOA KO
'ENI 'O E TOHI 'A
MOLOMONÁ**

K12

Ko e Kaume'á

Ko e konga 'a e fānaú i he Liahoná, na'e pulusi 'e he Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Māoni'oni i he Ngāhi 'Aho Kimui Ni

Sune 2020

Ako fekau'aki mo
'ĀPISI!

Peesi K20-K23

Fai 'e Palesiteni
Henry B. Eyring

Tokoni Ua 'i he
Kau Palesiteni
'Uluakí

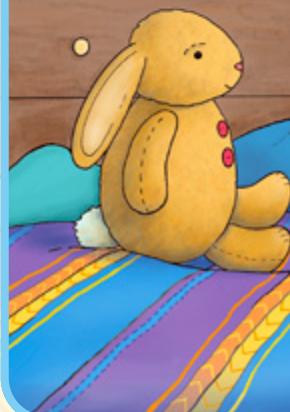
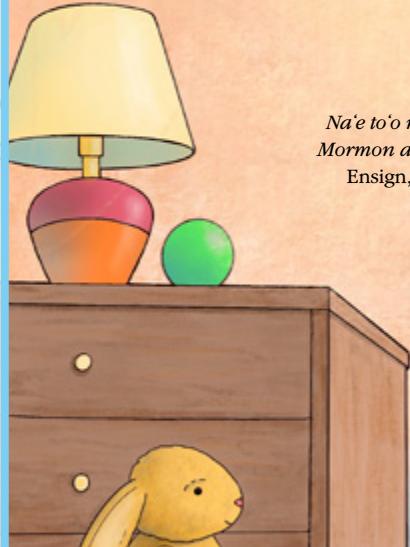
Fakamo'oni mo e Tohi 'a Molomoná

Ko e taimi kotoa 'oku ou lau ai ha ngaahi
ki'i laine 'i he Tohi 'a Molomoná,
'oku ou ongo'i 'oku fakamālohia
'eku fakamo'oni
'oku mo'oni 'a e tohí,
ko Sīsu 'a e Kalaisí, pea
te tau lava 'o muimui 'iate Ia ki 'api.

Kuo hoko ia kiate au ko e
tohi ma'ongo'onga taha 'i he
ngaahi tohi kotoa pē.

Ko e folofola ia 'a e 'Otuá.

*Na'e to'o mei he "The Book of
Mormon as a Personal Guide,"
Ensign, Sept. 2010, 4–6.*

Ko Ha'o Fakamo'oni 'A'au

Ko e fakamo'oni ko ha ongo lelei ia mei he Laumālie Mā'oni'oní 'o fakahā atu 'oku mo'oni ha me'a. 'Oku 'ikai ke ke fu'u kei si'i ke ma'u ha fakamo'oni. Kosi 'o to'o e fanga ki'i la'i pepá pea fa'o ia 'i ha poulu pe nge'esí hina ke ke lava 'o fili mei ai ha me'a 'e taha he 'aho takitaha. 'I he taimi 'okú ke ongo'i ai ha fakamo'oni 'i ho lotó, fakahā ia ki ha taha!

Hiva'i e "Oku Ongo 'a e 'Ofá"
(*Tohi Hiva 'a e Fānaú*, 42–43).

Hiva'i 'a e "Ketisemani"
(*Liahona*, Mā'asi 2018, 74–75).

Sio ki ha tā 'o e temipalé.

Fanongo ki ha lea 'a Palesiteni
Lāsolo M. Nalesoni.

Sio ki ha tā 'o Sīsū, pe mamata 'i ha
vitiō 'o e Tohi Tapú fekau'aki mo la.

Lotu ki he Tamai Hēvaní pe a fakafanongo ki
he ngaahi ongo mei he Laumālie Mā'oni'oní.

"Keinanga 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisí; . . . 'e fakahā kiate
kimoutolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisí 'a e ngaahi me'a
kotoa pē 'oku totonu ke mou fai" (2 Nīfai 32:3).

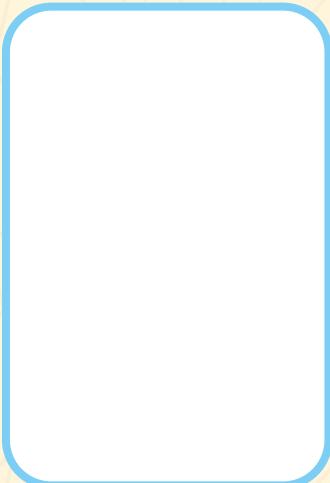
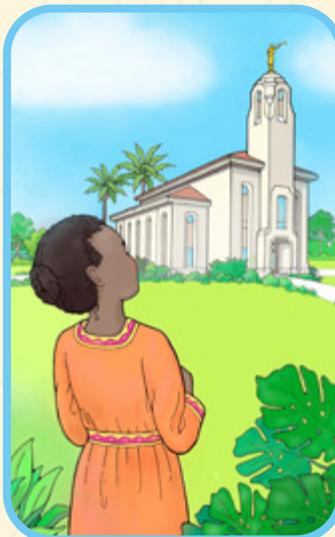
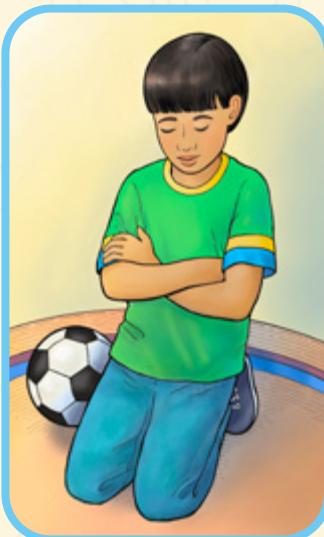
'Oku ou Ongo'i e Laumālie Mā'oni'oní 'i he Taimi . . .

'Oku ou lotu ai ki he
Tamai Hēvaní.

'Oku ou fakakaukau
ai ki he temipalé.

'Oku ou tokoni'i ai
e ni'ihi kehé.

Ko e fē ha taimi
kuó ke ongo'i ai ha
fakamo'oni mei he
Laumālie Mā'oni'oní?

Lotu ‘a Kelí

Fai ‘e Lori Fuller Sosa

Ngaahi Makasini ‘a e Siasí
(Makatu’unga ‘i ha
talanoa mo’oni)

Na‘e lue ‘a Keli mo ‘ene fa‘eé ki he falelotú pea sio takai holo. Na‘e faka‘ofo‘ofa e sélue ‘a e ‘ulu pāmē ‘i tu‘á. Na‘e pehē ‘e he faka‘ilonga ‘i he falé, “Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi‘ o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.” ‘I ha lea fakafonua kehekehe ‘e tolu—faka-Malei, faka-Siaina, mo e faka-Pilitānia!

Na‘e ‘ikai lahi e ‘ilo ‘a Keli kia Sisū Kalaisi. Pea na‘e te‘eki ke ne ‘alu ki he lotú kimu‘a. Na‘e lotu hení ‘a Lī Lini, ko e kaungāme‘a ‘ene fa‘eé. Na‘á ne faka-afe‘i ‘a Keli mo ‘ene fa‘eé ke nau ō.

‘I he‘enau hū ki lotó, na‘e malimali ‘a e kakaí mo faka-lea ange. Na‘e angalelei ‘aupito ‘a e tokotaha kotoa. Na‘e muimu ‘a Keli mo e Fine‘eikí ‘ia Lī Lini ki ha loki lahi he fungavaka ‘i ‘olungá. Na‘e talaange ‘e Lī Lini na‘e ui ia ko ha falelotu.

Na‘e tangutu ‘a Keli ‘i he tafa‘aki ‘o e Fine‘eikí mo Li Liní, ‘i ha ‘otu sea, pea ne ‘ikai fuoloa kuo kamata e lotú. Na‘á ne fakafanongo ki he hivá. Na‘á ne sai‘ia ‘i he ongo na‘á ne ma‘ú, neongo na‘e ‘ikai ke ne ‘ilo e fakaleá.

‘I he faka‘osinga ‘o e fakataha‘angá, na‘e tu‘u hake ha fefine ke lotu. Na‘e sio takai ‘a Keli ki he kūnima ‘a e tokotaha kotoa pea kuikui honau matá. Na‘á ne ongo‘i lelei mo‘oni ‘i loto. Ko e hā nai ia? Na‘e kehe ia mei ha toe fa‘ahinga me‘a na‘á ne ongo‘i kimu‘a!

‘I he‘ena mavahe kimui ange mei he lotú, na‘e tala-ange ‘e Keli ki he Fine‘eikí ‘a e ongo na‘á ne ma‘u lolotonga e lotú.

Na‘e pehē ‘e he Fine‘eikí,

“Si‘i, na‘e ‘ikai ke u ongo‘i ‘e au
ha me‘a makehe.”

Ka na‘e fakakaukau pē ‘a Keli ki he me‘a na‘á ne ongo‘i ‘i he lotú. Na‘á ne sai‘ia ‘i he lotú. Pea na‘á ne sai‘ia he fanongo kau kia Sisuu.

“E lava e kau faifekaú ‘o ako‘i au?” Ko e fehu‘i ange ia ‘a Keli ki he Fine‘eikí. “Oku ou fie aka lahi ange.”

Na‘e pehē ‘e he Fine‘eikí, “Kapau ko e me‘a ia ‘okú ke loto ke faí, ‘oku sai pē ia.”

Na‘e ako‘i ‘e he ongo faifekaú ‘a Keli ‘i he founiga ‘o e lotú mo lau e folofolá. Na‘á na ako‘i ia fekau‘aki mo Sisū pea mo ‘Ene ‘ofo ‘iate kitautolú. Na‘e sai‘ia ‘a Keli ‘i he me‘a na‘á ne akó.

‘I ha ‘aho ‘e taha na‘e fai ange ‘e he ongo faifekaú ha tukupā makehe.

Na‘e fehu‘i ange ‘e ‘Eletā Paaka “Te ke feinga nai ke lotu he lolotonga ‘o e uiké?”

Ne a‘u mai ki he taimí ni, na‘e lotu pē ‘a Keli mo e ongo faifekaú. Ka na‘á ne loto ke ‘ahi‘ahi ia ‘iate ia pē. Na‘á ne ‘ilo‘i na‘e fanongo mai ma‘u pē ‘a e Tamai Hēvaní, pea na‘á Ne finangalo ke fanongo meiate ia.

Na‘á ne palōmesi ange, “Te u fai ia.”

Ko e 'aho hono hokó 'i he akó ko ha 'aho makehe ia. Na'e 'amanaki ke hiva 'a Keli 'i ha fe'auhi! Na'a ne ako ha fo'i hiva faka-Siaina fo'ou faka'ofo'ofa. Ko e ngā-ue lahi hono ako kotoa e nota mo e ngaahi tō 'o e hivá! Na'a ne fakaangaanga mo toutou fakaangaanga.

Ko e taimi leva 'eni ke hiva aí, na'e tailili 'a Keli. Na'a ne to'o hake e tā 'o Sisū na'a ne fa'o he kato hono teunga akó 'i he pongipongi ko iá. Na'a ne fakakaukau ke lotu, 'o hangē ko ia ne fakahinohino'i ange ki ai 'e he ongo faifekaú. Na'a ne lotu 'o pehē, "Tamai Hēvani, fakamolemole mu'a 'o tokoni mai ke mole 'eku taililí. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni."

Na'e hū atu leva 'a Keli ki he siteisí. Na'a ne sio fakama'u ki he mātangá mo e kau fakamāú. Na'a ne fakakaukau ki he tā 'o Sisū 'i hono kató peá ne ki'i ongo'i fiemālie ange. Na'a ne mihi'i 'ene mānavá pea kamata ke hiva.

Na'a ne hiva'i kotoa e ngaahi leá 'o hangē pē ko 'ene akó. 'I he'ene hiva'i e nota faka'osí peá ne punoú, na'e 'ilo'i 'e Keli na'e fanongo mai e Tamai Hēvani ki he'ene lotú pea tokoni'i ia.

Na'e lue 'a Keli mei he siteisí mo malimali pē. Na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke tala ki he ongo faifekaú e me'a na'e hokó! Na'a ne 'ilo'i na'e fie ma'u ke ne lotu ma'u ai pē 'i he 'aho kotoa pē. ●

Mālō e lelei mei Siamane!

**Malō e Lelei,
ko Mako mo
Paolo kimaua.
Kau mai 'i he
'ema 'a'ahi ki
Siamané!**

Ko Siamane, pe *Tasilení*, ko ha fonua ia 'i 'Iulope lotoloto. 'Oku 'i ai ha ngaahi vaotā mo e vaitafe, 'otu mo'unga mo e matātahi, mo e fanga ki'i kolo iiki mo e kolo lalahi. 'Oku fakafuofua 'oku 'i ai ha fānau 'e toko 13 miliona 'oku nofo 'i Siamane.

'Oku 'i ai ha ngaahi fale fakatu'i (castle) 'e 20,000 nai 'i Siamane. 'Oku lahi ha ngaahi fale fakatu'i kuo ta'u 'e laungeau honau motu'á. Ko ha fale fakatu'i 'iloa 'eni 'oku ui ko Niusauanisitaini (Neuschwanstein).

'Oku 'i ai ha tempiale 'e ua 'i Siamane. Ko e taha 'i Falaipeeki, pea taha 'i Felengifooti, 'a ia 'oku 'i ai e ki'i tamasi'i ko 'ení. 'Oku pehē 'e he faka'ilongá, "Tempel der Kirche Jesu Christi der Heiligen der Letzten Tage" (Tempiale 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Má'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimuí Nī).

Ko e sauakolotí, sōsisí, mo e *Spätzle* (nūtoló) ko ha me'a'akai manakoa ia 'i Siamane.

'Oku fiefia e tamaiki fefiné mo e tamaiki tangatá he 'alu ki he Palaimelí.

'Oku 'iloa 'a Siamane 'i honau ngaahi māketi faka-Kilisimasí. 'Oku sai'ia e ngaahi fāmilí ke mamata ki he maama faka'ofo'ofá mo kai e fanga ki'i me'a'kai ifó!

Ko e Tohi Fakahinohino 'a e Fānaú 'ení i he lea faka-Siamané. 'Oku faka'aonga'i ia 'e he fānau 'i Siamané ke nau ako pea tupulaki ai. 'Okú ke faka'aonga'i fēfē ho'o tohi fakahinohinó 'i he feitu'u 'okú ke nofo ai?

**Fakamālō
atu 'i ho'omou fie
mamata'i a Siamane
mo kimauá. Tau
toki sio!**

I he 'aho 'uluaki 'o e
ako lautohí, 'oku ma'u 'e
he ki'i tamasi'i/ta'ahine
takitaha ha satchel
(kato naunau āfei),
ki'i kato peni, mo ha
"kouni ako" (Schultüte
pe Zuckertüte) kuo
fakafonu 'aki e lolé mo
ha fanga ki'i me'a'ofa.

Ko e talanoa 'oku ou sai'ia taha ai 'i he Tohi 'a Molomoná 'a e taimi ne 'a'ahi ai 'a Kalaisi pea ako'i e kakaí. 'Oku ou fie muimui ki he fekau 'a Kalaisi ke 'oua 'e fakamāu. Ko e lahi ange 'eku lau fekau'aki mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'ui, ko e lahi ange ia 'eku ongo'i 'a 'Ene 'ofá mo e melinó.

Lelia A., ta'u 10, Falanikonia, Siamane

'Oku ou 'ilo kapau te u tauhi e ngaahi fekaú, 'oku ou ma'u e fakapapau mo e malu 'o e nofo 'i he hala 'oku fakatau ki he 'Otuá. Te u lava ma'u pē 'o 'ilo na'a ku fai ha me'a 'oku tonu 'i he'eku ongo'i e Laumālie Mā'oni'oní.

Kēlepi A., ta'u 12, Falanikonia, Siamane

**'Okú ke ha'u mei Siamane? Tohi
mai kiate kimaua! 'Okú ma fie
fanongo meiate kimoutolu.**

Kakau Hangē ha Hoosi Tahí

Fai 'e David Dickson

Ngaahi Makasini 'a e Siasí
(Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni)

"Ko e Laumālie Mā'oni'oni . . . te ne fakahā kiate kimoutolu
'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou fai" (2 Nīfai 32:5).

Na'e sio fakamama'u 'a Lōpini ki he vai kakaú. Na'a
ne feinga ke 'oua 'e fakakaukau ki he mama'o
na'e pau ke ne kakau aí. Ko e me'a pē na'e mahu'ingá
ko hono ma'u e faka'ilongá. 'E fakahā 'e he faka'ilonga
seepferdchen (hoosi tahí) ki he tokotaha kotoa 'i Siamane
na'a ne poto 'i he kakau 'iate ia peé.

Te u lava 'o fai 'eni! Ko e fakakaukau ia 'a Lōpiní.
Na'a ne manava lōloa peá ne puna.

PĀLUTU!

Na'e ongo mokomoko 'aupito e vaí 'i ha 'aho vela
mo'oni.

Mita 'e taha he taimi, ko e talaange ia 'e he Tangata'
'eikí. 'Oua te ke fakakaukau faka'angataha ki he mita
kotoa 'e 25.

Na'e uku pē 'a Lōpini. Na'a ne ue'i hono ongo nimá
mo e va'é 'i he founiga na'a ne fakaangaanga laulau
māhina aí. Na'a ne makape hake hili ha ngaahi lau
sekoni ke mānava.

'Aka. Kakau. 'Aka. Kakau.

Fakafokifā ne puhi 'e he faiako kakaú 'ene me'aifí.
Na'e sio hake 'a Lōpini mo 'ene 'ohoavalé.

Na'e pehē ange 'e he'ene faiakó, "Tōtōatu."

Kuó ne fakahoko ia!

Na'e kata 'a Lōpini peá ne vilo tākisi
'i he vaí mo e fiefiá. Na'a ne hoko ko ha
hoosi tahí!

'I he a'u 'a Lōpini ki 'apí, na'a ne
fakavave ke kumi e Tangata'eikí.

"Tangata'eikí, sio ki hē!"

Na'e tuku hifo 'e he tamai 'a
Lōpiní 'ene hāmalá ki lalo. 'I he sio
pē 'a e Tangata'eikí ki he faka'ilonga
seepferdchen, na'a ne malimali.

"Ko ho'o fuofua feingá ia?" Na'e
fa'ofua e Tangata'eikí kia Lōpini.

"Ko e hā 'okú ke fie fai ke fakafie-
fia'i 'akí?"

Na'e ki'i fakakaukau 'a Lōpini.

"Ko e me'a te u fie ma'u ke ta ò mo
koe ki he vai kakaú. 'Oku ou fie faka'-
ali'ali atu e me'a 'oku ou lava 'o fai."

Na'e toe lahi ange e malimali 'a e Tangata'eikí. "Ko ha fakafiefia mo'oni ia kiate kitaua fakatou'osi. Ko 'eku 'ata'atā pē, te ta ō leva."

Na'e tuki'i 'e Lōpini hono tuké 'i he 'ataá. Na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke tuitui e faka'ilongá ki hono teunga kakaú pea 'alu 'o kakau mo e Tangata'eikí.

Na'e 'osi atu ha ngaahi 'aho. Na'e toutou fehu'i 'a Lōpini fekau'aki mo e kakaú, ka na'e 'i ai ma'u pē ha me'a na'á ne fakafe'ātungia'i. Ne hangē na'e femo'uekina ma'u pē 'a e Tangata'eikí.

Ne tū'ulutui 'a Lōpini he pongipongi 'e taha 'i hono ve'e mohengá ke lotu. 'I he faka'osinga e lotú, na'á ne tānaki atu mo ha me'a 'e taha.

"Kātaki 'o 'orange ha taimi 'atā ki he'eku tamaí ke ma lava 'o 'alu ki he vai kakaú. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni."

'I he 'ā'ā hake 'a Lōpiní, na'á ne fanongo ki he tukituki e Tangata'eikí 'i he matapaá.

"Ta ō ki he vai kakaú. 'Oku ou fie sio 'i ho'o kakaú!"

Na'e 'ohovale 'a Lōpini. "E Teti! He 'ikai te ke tui ki hení. Na'á ku toki *lotú ni pē* ke 'i ai ha'o taimi 'atā ke ta ō ai."

Na'e kūnima e Tangata'eikí pea falala atu ki he matapaá. "Ko e me'a mālie mo'oni ia? Ke 'ilo, na'á ku toki

fanongó ni pē ki ha fekau le'osi'i mo mahino mei he Laumālie Mā'oni'oní na'e fie ma'u ke u 'ave koe ki he vai kakaú. 'Oku ou tui 'oku fie ma'u leva ke ta ō!"

Na'e fakalata 'ena fonongá. Na'e faka'ali'ali 'e Lōpini ki he Tangata'eikí 'a 'ene lava 'o kakau ta'emotu 'i ha mita 'e 25. Na'e ofo e Tangata'eikí. Pea na'e ofo 'a Lōpini 'i he vilo tākisi e Tangata'eikí 'i he vaí. Na'e lava e Tangata'eikí 'o vilo tākisi hokohoko tu'o nima!

Na'e pehē 'e Lōpini, "'Oku ou fiefia na'e 'oatu 'e he Tamai Hēvaní ha'o kī'i taimi 'atā he 'ahó ni."

Na'e pehē ange 'e he Tangata'eikí, "Ko e mo'oni, na'á ku tuku ke u fu'u femo'uekina. 'Oku ou tui na'e fakamanatu mai 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'oku fie ma'u ke ta *faka'atā* ha taimi ke ta feohi ai, 'okú ke tui ki ai? 'Oku ou palōmesi ke fai hoku tafa'akí."

Na'e malimali 'a Lōpini. "Mo au pē!"

Na'e fofonga malimali e Tangata'eikí. "Ko e me'a 'e tahá. Kuó u 'osi talaatu koā kuo te'eki ke u fo'i 'i ha fe'auhi tulihopo?"

Na'e malimali ange 'a Lōpini. "'Oku te'eki ai vavea e 'ahó!" ●

Na'e hoko 'a e talanoá ni 'i Siamane. Laukonga lahi ange kau ki Siamane 'i he peesi K6-K7.

Fakakakato 'a e Sīpingá

Ko ha founga 'eni 'e fā te tau lava 'o fakaafe'i mai ai e ni'ihī kehē ke ako kau ki he ongoongolelei.

Tā ha fakatātā 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'ataá ke fakakakato e sīpinga 'i he 'otu takitaha.

Fakaafe'i ha kaungāme'a
ke fanongo ki ha'o fai
ha lea 'i he Palaimeli.

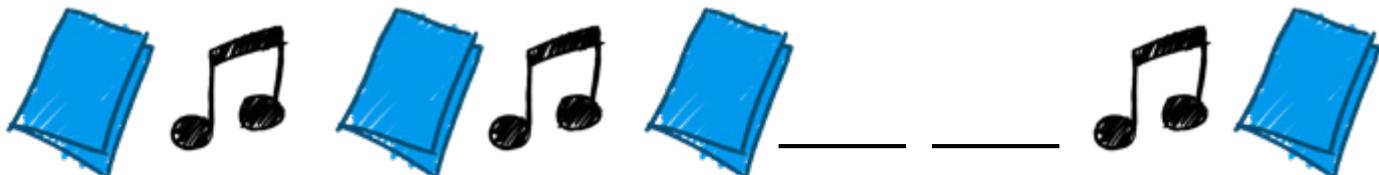

Ako'i ki ha kaungāme'a
'a e hiva Palaimeli 'okú
ke manako taha aí pea
mo hiva'i fakataha ia.

Vahevahe ha
tatau 'o e makasini
Ko e Kaume'á.

Fakahā ki ha taha 'a e
lahi 'o e 'ofa 'a e 'Otuá
mo Sīsū 'iate iá.

Fakahā pea Tala

I he'eku kei si'i, na'a ku fokoutua i ha mahaki kili. Na'a ku lotu he 'aho kotoa pē ki he Tamai Hēvaní ke fakamo'ui au.

Ne u ako ke fa'a kātaki, pea hili ha ta'u e nima mei ai na'e fakamo'ui au. 'Oku ou 'ilo 'oku fanongo mai 'a e Tamai Hēvaní ki he'etau ngaahi lotú.

**Se-iongi K., ta'u 12,
Saiongi, Kōlea Tonga**

Oku ilifia e kii tuofefine hoku kaungame'a i he fanga kuli'i. 'I he taimi 'oku fakaofi mai ai ha fanga kuli'i, 'oku ou tuli kinautolu ke 'oua na'a ne ilifia.

**Hailame F., ta'u 7,
Maputo, Mousempiiki**

Oku ou sa'iia hono tauhi e fanga kii he'ee. Na'e i ai ha taha 'iate kinautolu na'e puke lahi. Na'a ku lotua ke ne sai. 'I he pongipongi hono hokó, na'a ku sio ki hono kii 'aa kuó ne 'osi sai. 'Oku ou 'ilo na'e ongona 'e he Tamai Hēvaní 'eku lotú.

**Tanei C., ta'u 8,
Uelingatoni, Nu'u Sila**

Na'e pā kālava 'eku tamaí pea 'ave ki falemahaki i he'eku kei ta'u fitú. Na'a ne kei i falemahaki pē i he hokosia hoku ta'u valú. Na'a ku fakakaukau ke tatali kae 'oua kuo 'atā 'eku tamaí mei falemahaki kae toki papitiso mo hilifikinima au. Ne hoko ia ko e taha 'o e ngaahi 'aho fakafiefia taha kiate aú.

Viliami M., ta'u 9, Kuinisilani, 'Aositelēlia

Children All Over The World

OUR Heavenly Father hears them;
He understands each tongue.
Our Heavenly Father knows them;

Fānau i he Funga 'o e Māmaní,
**'Alekisia W., ta'u 10,
Helētia, Kosita Lika**

He loves them, loves them,
ev'ry one!"

I he taimi ne u 'alu ai ki he akó, na'e sa'iia ha ni'ihi 'o e kau akó i he ngaahi talanoa fakailifiá. Ne nau fai mai ha talanoa e taha na'a ne fakailifiá i mo'oni au i he po'ulí. 'I ha pō e taha ne u fakakaukau ai ke lotu ki he Tamai Hēvaní ke 'oua te u toe fakakaukau ki ai, pea na'a Ne tokonii au ke u mohe i he pō takitaha. Ko e taimi ia ne u 'ilo'i ai te u lava 'o lotu kiate la i ha feitu'u mo ha fa'ahinga taimi pē.

'Enelē T., ta'u 11, Ulanipatā, Mongokōlia

Ko hai Au?

*Ko ha fo'i va'inga 'eni ke va'inga ai
mo e fāmilí pe ngaahi kaungāme'á.
Ko e kakai 'e toko fiha mei he tohi
'a 'Alamaá te ke lava 'o 'ilo'i?*

1. Kosi pea to'o 'a e me'a lomi "Ikai ko au!" i he tafa'aki to'ohemá mo e 'ū kaati i he peesi K15. 'Oua 'e kosi 'o to'o e 'ū tā i he tafa'aki to'omata'ú.
2. Ke kamata e va'ingá, fili ha kaati 'e taha mei he 'ū kaati i he peesi K15. 'Oua 'e faka'ali'ali ki ha taha e kaati na'a ke fili! 'E feinga e toenga 'o e kulupú ke nau 'ilo'i ia.
3. 'E vakai 'a e kulupú ki he 'ū tā i he peesi K13 ke nau 'ilo'i ai e kātī. Hili iá pea nau taufetongi leva hono fai ha ngaahi fehu'i tali 'io-pe-'ikai fekau'aki mo e fōtunga 'o e kakai i he kātī pe me'a na'a nau fakahokó.
4. 'I he taimi 'e 'ilo ai 'e he kulupú ha me'a 'oku fakaofiofi ki he tokotaha 'oku nau mate'i, te nau faka'aonga'i leva e ngaahi me'a lomi "Ikai ko au!" ke fakapuliki e 'ū taá. Hangē ko 'ení, kapau te nau fehu'i, "Oku 'ulu lanu melomelo e tokotahá?" pea tali 'ikai ange e tokotaha 'oku 'i ai e kātī, te nau tuku leva e ngaahi me'a lomi "Ikai ko au!" i he tokotaha kotoa 'oku 'ulu lanu melomelo.
5. Hili hono 'ilo'i e tokotahá, lau le'olahi ki he kulupú e talanoa i he kātī. Toe va'inga leva 'aki hono to'o e 'ū me'a lomí pea 'ai ha taha kehe ke ne fili ha kaati fo'ou.

Ki'i tokoni: Kimu'a pea mou kamatá, te mou lava 'o lau le'olahi kotoa e peesi K15 ke manatu'i 'e he tokotaha kotoa e ngaahi talanoá!

'Alamā ko e Si'í

'Āmoni

Kau
'Anitai-Nīfai-Līhai

Ko e Kuiní

Tu'i ko Lamonai

'Āpisi

'Ēlone

Kolihola

Amalekaia

'Eikitau ko
Molonaí

Ko e Kaunangá

Kau Tau Kei
Talavoú

Fai 'e 'Eletā
Gary B. Sabin

'O e Kau Fitungfulú

"Ke mou uouangataha pē, pea femanava 'ofa 'aki kiate kimoutolu" (1 Pita 3:8).

Na'e tupu hake homa foha ko Susitení mo ha mahaki faingata'a. Ko e taimi 'e n'ihi na'a ne matu'aki vai-vai 'aupito. Na'e 'ikai ke ne lava ma'u pē 'o fakahoko e ngaahi me'a hangē ko e n'ihi kehé, neongo na'a ne feinga. Na'a ne 'ilo lelei 'a e ongo ko ia 'okú ne kehé.

I he 'aho 'e taha ne fakataha ai 'a Susitení mo hono ngaahi kaungāme'a ke va'inga. Na'e pau ke nau tā ha fo'i pulu 'aki honau nimá ke 'oua na'a tō ki lalo. Na'e motu e nima 'o e taha e tamaiki fefine ne omi ke va'ingá.

Na'e mei faingofua pē ke pehē, "Sai, te tau va'inga kotoa kitautolu, pea 'e sio va'inga pē ia."

Na'e 'Ikai Tuenoa ha Taha

Ka na'e pehē 'e Susiteni, "Oku 'i ai ha'aku faka-kaukau lelei mo'oni. Te tau va'inga nima taha kotoa." Na'e va'inga nima taha e tokotaha kotoa, kau ai e ta'ahine na'e sima'i hono nimá. Na'e 'ikai ke tuenoa ha taha.

Ko Susitení ko ha mo'unga'i tangata ia kiate au. Na'a ne sio ma'u pē ki he kakai kehé mo fakakaukau, 'Oku nau ongo'i fēfē nai? Na'e puke 'a Susiteni he konga lahi 'o 'ene mo'uí, ka na'a ne fiefia he na'a ne tokoni'i e kakai kehé mo muimui kia Sīsū Kalaisi.

'Oku tau fehangahangai kotoa mo ha ngaahi faingata'a, ka 'oku lahi fau e me'a ke tau fiefia aí. Fai pē me'a te ke lavá. Falala ki he 'Otuá. 'Oku 'ikai ma'u e fiefia lahi tahá mei he tokanga taha kiate koé ka 'i he tokanga taha ki he n'ihi kehé. ●

'Āpisí

Na'a ku ului ki he 'Otuá 'i he ngaahi ta'u kuohilí 'i he taimi na'e ma'u ai 'e he'eku tamaí ha mata me'a-hā-mai. Lolo Tonga 'eku ngāue ki he Tu'i ko Lamonaí, na'a ku tokoni'i ha kakai tokolahi ke nau 'ilo ki he mālohi 'o e 'Otuá.

Tu'i ko Lamonaí

'I he'eku ako kau ki he ongoongolelei, na'a ku ma'u ha mata me'a-hā-mai. Na'a ku mamata kia Sisú! Ne u vahevahe 'eku fakamo'oni mo 'eku tamaí pea tokoni ke fakahaofi e kau faifekaú mei he pilisoné.

Kolihola

Ne u feinga ke fakaloto'i e kakai na'e 'ikai mo'oni 'a Sisú pea fie ma'u ha fakamo'oni na'e 'i ai ha 'Otuá. Fakafokifá pē kuo 'ikai ke ue lava 'o lea pe fanongo!

'Āmoni

Ko e taha au 'o e ngaahi foha 'o Mōsaíá. Lolo Tonga 'eku ngāue fakafaifekaú, na'a ku malu'i e fanga sipi 'a e Tu'i ko Lamonaí. Na'a ku ako'i e Tu'i ko Lamonaí mo e kuiñi fekau'aki mo e ongoongolelei.

Kau 'Anitai-Nīfai-Līhaí

Ko e kau Leimana kimautolu ne fa'a tau ma'u pē, ka na'a mau fili ke muimui ki he 'Otuá. Ko ia ai na'a mau tanu 'emau me'atau pea palomesi he 'ikai ke mau toe tau.

'Alamā ko e Si'i

'Oku fakahingoa au ki he'eku tamai, ko e palōfitá. Na'a ku fakahoko mo hoku ngaahi kau-nāme'a ha ngaahi fili 'oku kovi. Ka na'a mau fakatomala leva pea hoko ko e kau faifekaú.

Ko Hai Au?—Fili ha Kaati

Faka'aonga'i e 'ū kaati ko 'ení ke fakahoko e va'inga 'i he peesi K12–K13.

Ko e Kuiní

Na'a ku malu'i hoku husepānití 'i he taimi ne fakakaukau ai e ni'ihi kehé na'a ne pekiá. Hili 'eku ako kau ki he 'Otuá, na'e tokoni'i au 'e he'eku kaunanga ko 'Āpisí ke u tu'u pea ako'i e ni'ihi kehé.

'Eikitau ko Molonaí

Ne u hoko ko e 'eikitau 'a e kongakau Nīfai, ka na'e 'ikai ke u sa'iia hono fakamamahí i e kakaí. Na'a ku ngaohi e fuka'o e tau'atāiná ke fakamanatu ki he kakaí e me'a na'e mahu'inga taha ke malu'i.

Kau Tau Kei Talavoú

Na'a mau ako e tuí mei he'emau ngaahi fa'eé. 'I he taimi ne fie ma'u ai ke mau malu'i homau ngaahi fāmilí, na'a mau falala 'e tokoni'i kimautolu 'e he 'Otuá. Pea na'a Ne fai ia!

'Ēlone

Ko e taha au 'o e ngaahi foha 'o Mōsaíá. 'I he'eku ngāue fakafaifekaú, na'a ku ako'i e tamai mo e fa'e 'a e Tu'i ko Lamonaí. Hili iá na'a na fa'u leva ha ngaahi lao ke malu'i e kau faifekaú 'i hona fonuá.

'Amalekaia

Na'a ku fu'u fie tu'i mo'oni! Na'a ku fakakonahi e 'eiki 'o e kau Leimaná pea pule'i 'ene kongakaú. Na'a ku feinga ke fakaloto'i e kakai ke nau tau mo fakalavea'i e ni'ihi kehé.

Ko e Kaunangá

'I he taimi ne fakamamahí ai au 'e ha taha, na'a ku loto-to'a fe'unga ke fakahā ia ki ha taha mo kole tokoni. Na'a ku ngāue mo e 'Eikitau ko Molonaí ke malu'i hono kakaí.

Ko e Nima FIE TOKONI 'o 'Ilai

Fai 'e Rebecca Rice Birkin

(Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni)

“Oku lahi e me'a ke na fakahokó” (Tohi Hiva 'a e Fānaú, 126).

Ko ha pongipongi Tokonaki 'Ilai, pea na'e tu'u teuteu 'a 'Ilai 'i he koló ke tali'i e pulú. Na'a ne puna mo tō ki lalo, 'o fai hono lelei tahá ke 'oua na'a hū e fo'i pulú 'i he koló. Ka na'e faingata'a ia! Pea kumu'a pē pea 'osi e va'ingá, na'e 'ikai ma'u 'ene hapo'i e fo'i pulú. Na'e kai 'a e timi 'e tahá! Na'e 'ulungia e timi 'a 'Ilai. Na'a ne loto-mamahi 'aupito.

I he lotú 'i he 'aho hono hokó, na'e lue māmālie 'a 'Ilai ki he'ene kalasi Palaimelí, na'a ne kei loto-mamahi pē.

Na'e sio 'a 'Ilai ki hono kaungāme'a ko Keiti 'i tu'a 'i he lokiakó. Na'e teke 'e he fa'e 'a Keiti e saliote teketeke lanu pingikí 'a Keiti ki loto. Na'a ne fā'ofua kia Keiti kumu'a peá ne 'alu ki he'ene kalasí.

Na'e lea ange 'a 'Ilai, “Mālō e lelei Keiti.”

Na'e 'ikai lava 'a Keiti 'o tali pe ta'ata'alo ange, ka na'a ne sio fakahangatonu ma'u pē ki he fofonga 'o 'Ilai ke ne 'ilo'i na'a ne ongo'i 'ene leá.

Na'e angamaheni ke malimali 'a Keiti 'i he fakalea ange 'a 'Ilai, ka na'e 'ikai pehē ia he 'ahó ni. 'Oku loto-mamahi nai 'a Keiti? Ne fifili 'a 'Ilai. 'Oku ou 'ilo'i e ongo ko iā. Na'a ne kei loto-mamahi pē 'i he 'ikai ke ne ta'ofi e timi 'e tahá mei he'enau 'aka 'o hū 'o nau mālohi aí.

Na'e tangutu 'a 'Ilai 'i he tafa'aki 'o Sione mo Makeilí 'i he kamata 'e Sisitā 'Iongi e kalasí. Na'e ngīngī hake 'a Keiti. Na'e faingata'a he taimi 'e ni'ihi kia Keiti ke tangutu ma'u he na'e mamahi hono sinó.

Keiti, 'okú ke mamahi'ia he 'ahó ni?" Ko e fehu'i ange ia 'a Sisitā 'Iongi.

Ne kamata ke tangi 'a Keiti.

Na'e pehē 'e Sisitā 'Iongi, “Mahalo 'e tokoni ha fo'i hiva Palaimeli.”

Na'e kamata ke hiva e kalasí. Na'e sa'iia 'a Keiti 'i he hivá. Ko e angamahení na'a ne fa'a hiva 'aki ha'ane 'ai ha ngaahi ongo fakafiefia. Ka 'i he 'aho ní, na'e tangi pē 'a Keiti.

Te tau lava fefé 'o tokoni ke ongo'i fiemālie 'a Keiti?
Ko e fifili ia 'a 'Ilai.

Ne ha'u leva ha fakakaukau kiate ia. “Oku ou 'ilo'i!” Ko e talaange ia 'e 'Ilai kia Sisitā 'Iongi. “Te u ki'i teke takai e saliote teketeke 'a Keiti.”

Ne 'osi sio 'a 'Ilai 'i hono teke māmālie 'e he fa'e 'a Keiti hono salioté 'i he taimi ne fie ma'u ke fakafiemālie'i ai 'a Keiti. Na'a ne fakavavevave atu kia Keiti pea kamata ke teketeke hono salioté.

Na'e tuku e tangi 'a Keiti.

“E lava ke u ki'i teke?” Ko Sione ange ia.

“Mo au pē!” Ko e lea mai ia 'a Makeilí.

I he ako'i 'e Sisitā 'Iongi e lēsoní, na'e tau-fetongi 'a 'Ilai mo hono ngaahi kaungāme'a 'i hono teke e saliote 'o Keiti. Na'e malimali 'a Keiti. Hangē ne maama ange 'a e lokí.

I he faka'osinga e kalasí, na'e fofonga malimali e tokotaha kotoa.

Na'e pehē 'e 'Ilai, “'Oku ou fiefia 'i he tokoni kia Keiti.”

Na'e talaange 'e Sisitā 'Ilongi, "Oku ou fiefia ai. "Oku fiefia foki ai 'a e Tamai Hēvaní. 'Okú Ne 'ofa 'ia Keiti mo finangalo ke ne ongo'i fiemālie. Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tau hoko ko 'Ene kau tokoni."

Na'e sio 'a 'Ilai kia Keiti. Na'a ne talaange kiate ia, "Okú ke tokoni'i foki mo au. I he taimi kotoa pē 'okú ke malimali ai."

Na'e malimali 'a Keiti.

I he foki 'a 'Ilai ki 'api mei he lotú, na'á ne ongo'i māfana 'o hangē ha mala'e soka 'i ha 'aho la'a he fa'ahita'u māfaná. Na'á ne fakakaukau, *mahalo he 'ikai ke u lava 'o hapo kotoa e pulú*. *Ka te u kei lava 'o faka'aonga'i hoku ongo nimá ke tokoni ki he kakaí.* ●
'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú i Tutā, USA.

"Oku tau lava ke fakakau-
ngāme'a mo kinautolu 'oku
tau tokoni'i 'i he'etau anga'o'fa
mo e fie tokoní.

Palesiteni M. Russell Ballard, Palesi-
teni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau
'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá,
"Ko Hono Ma'u e Fiefiá he Tokoni
'Ofá," *Liahona*, Mē 2011, 48.

‘Oku ‘Ofa ‘a Sīsū ki he tokotaha kotoa pē!

Ko 'Eku Taumu'a he Feime'atokoní

Fai 'e Fenanitā G., ta'u 10, Palana, Palāsila

Na'á ku loto ke fakalakalaka 'eku feime'atokoní. Ko ia 'i he'eku ma'u 'eku *Tohi Fakahinohino* 'a e *Fānaú*, ne u fokotu'u ha taumu'a ke feime'atokoni mo 'eku tamaí. I he taimi 'oku feime'atokoni ai 'eku tamaí, na'á ku siofi ia pea vakai ki he'ene fakalatá. Na'á ku loto ke ako ke feime'atokoni hangē ko iá.

Na'á ku 'alu mo 'eku tamaí ki he falekoloá ke fakatau mai e naunau ki he feime'atokoní. Na'á ne ako'i leva au 'i he founiga hokohoko ke liliu ai e mahoa'a ki ha fo'i keke faka'ofo'ofa. Na'á ne ako'i foki au kimui ange 'i he founiga ke ngaohi ai mo ha ngaahi me'a kehe.

Kuo tokoni hono ngäue'i e taumu'á ni ke u vāofi ange ai mo 'eku tamaí. 'Oku ou sai'ia he feohi mo iá! Kuó ne hoko ko ha faiako ma'ongo'onga. Ko e me'a 'e taha na'á ne ako'i maí, ko e taimi na'á ma feime'atokoni aí 'oku 'ikai totonus ke tohoaki'i 'e he'eku telefoni to'oto'o 'eku tokangál!

'I he'eku fakakaukau he taimí ni ki he feime'atokoní, 'oku ou ongo'i ha loto fie-fia, he 'oku ou sai'ia 'i he feime'atokoní! 'Oku 'ikai ngata pē 'i he tokoni 'a e taumu'á ni ke u fakahoko ha me'a 'oku ou sai'ia aí, ka 'oku ou tupulaki faka-laumālie foki ai. 'Oku ou sai'ia 'i he'eku lava pē 'o fili 'eku ngaahi taumu'á. 'Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke tokoni'i au 'i he taumu'á ni he 'okú Ne finangalo ke u fakatupulaki hoku ngaahi talenítai. 'Okú Ne finangalo ke tokoni'i au he 'okú Ne 'afio'i 'oku ou fiefia ai. ●

'E lava ke tokoni
ho'o *Tohi Fakahinohino* 'a e
Fānaú ke ke
fokotu'u e
ngaahi tau-
mu'a ke
'unu ke
ofi ange
kia Sisū.

Kole ki ha mātu'a pe ko ha tokotaha kehe 'okú ke sai'ia ai ke ne ako'i atu ha me'a fo'ou!

Na‘e Vahevahe ‘e ‘Āpisi ‘a e Ongooogoleí

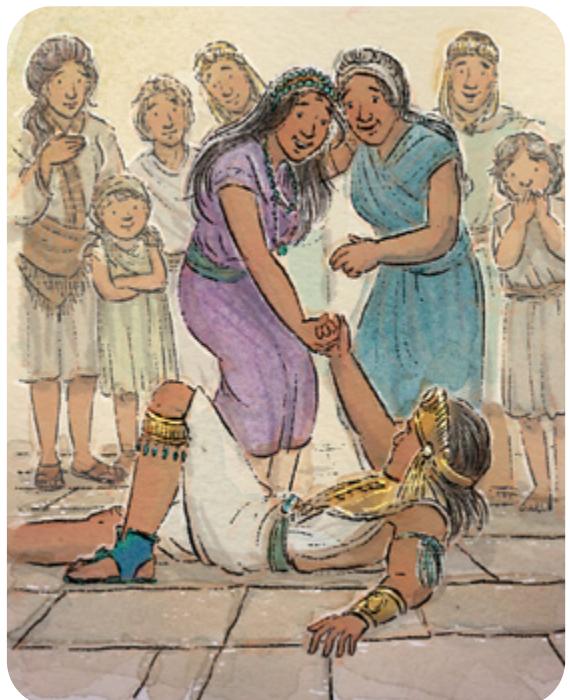
Na‘e ngāue ha fefine ko ‘Āpisi ki he tu‘í. Na‘á ne tui ki he ‘Otuá. Ko e tokolahi taha ‘o e kakai ne nau feohí na‘e ‘ikai ke nau tui ki he ‘Otuá. ‘I ha ‘aho ‘e taha na‘á ne mamata ai ki ha faifekau ko ‘Āmoni ‘okú ne ako‘i e tu‘í mo e kuiní fekau‘aki mo e ‘Otuá mo Sīsū Kalaisi.

'I he taimi na'e 'ilo ai 'e
he tu'i mo e kuiní kau
ki he ongoongolelei,
na'a na matu'aki fiefia!
Na'a na tō ki lalo pea
'ikai ngaue. Na'e 'ilo'i
'e 'Āpisi na'a na ongo'i
e mālohi 'o e 'Otuá.

Na'e loto 'a 'Āpisi ke ako e tokotaha
kotoa fekau'aki mo e 'Otuá. Ko ia ai
na'a ne lele mei he fale ki he fale
pea tala ki he kakaí ke nau omi
'o mamata ki he me'a na'e hokó.

Hili e fakatahataha mai e ha'ofangá,
na'e tokoni 'a 'Āpisi ki he kuiní ke ne
me'a ki 'olunga. Na'e tokoni leva 'a
e kuiní ki he tu'i ke ne hā'ele hake.

Na'a na kamata ke ako'i e kakaí
fekau'aki mo e ongoongolelei.

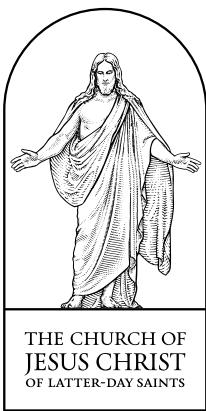
Te u lava ‘o hangē ko ‘Āpisí. Te u lava ‘o tokoni ki he kakai
kehé ke nau ako kau ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. ●

Lau fekau‘aki mo e talanoá ni ‘i he ‘Alamā 18–19.

Na‘e Tui ‘a ‘Āpisi ki he ‘Otuá

Te ke lava fēfē ‘o tokoni ki he kakaí ke nau ako kau ki he ‘Otuá?

Sii Ngaahi Mātu'a,

'Oku tau laukonga he māhiná ni kau ki he kau faifekau hangē ko 'Alamā ko e Si'i, 'Āpisi, mo e ngaahi foha 'o Mōsaiá. Te ke lava 'o faka'aonga'i e va'inga 'i he peesi K12–13 pe ko e talanoa 'i he K20 ke talanoa kau ki he kau tangata mo e kau fefine ko 'eni mei he Tohi 'a Molomoná. Ne nau takitaha vahevahé e ongoongolelei i ha ngaahi founa kehekehe. 'E lava fēfē homou fāmilí 'o vahevahé 'a e ongoongolelei? Tohi ha taumu'a fakafaifekau ke 'ahi'ahi 'i he māhiná ni—te ke lava foki 'o hiki tatau e fakakaukau 'okú ke sai'ia taha ai 'i he K10.

Hoko atu hono vahevahé!

Ko e Kaume'á

FOUNGA KE 'OATU AI E TĀ VALIVALI PE A'USIA HO'O KI'I TAMÁ KI HE LIAHONÁ

'Alu ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org pea lomi'i 'i he "Submit an Article pe Feedback." Pe 'imeili mai ia kiate kimautolu ki he liahona@ChurchofJesusChrist.org fakataha mo e hingoa 'o e fānaú, ta'u motu'á, kolo 'oku nofo aí, mo e fakamatala fakanofua ko 'ení: "Ko au, [fakahū ho hingoá], 'oku ou fakangofua e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke faka'aonga'i e ngāue 'eku fānaú 'i he 'ū makasini 'a e Siasi, 'i he 'ū uepisaiti mo e mītia fakasōsalé, pea lava ke kau 'i he ngaahi naunau kehe 'a e Siasi." "Oku 'ikai ke mau fa'a tatali ke fanongo meiate koe!"

Kumi e Liahona 'oku fufuu'i 'i lotó!

FAKAHOKOHOKÓ

- K2** Mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí: Fakamo'oní mo e Tohi 'a Molomoná
- K4** Lotu 'a Kelí
- K6** Mālō e lelei mei Siamane!
- K8** Kakau Hangē ha Hoosi Tahí
- K10** Me'a Fakafiefia: Fakakakato 'a e Sipingá
- K11** Fakahā pea Tala
- K12** Ko hai Au?
- K14** Kaume'a ki he Kaume'a: Na'e 'Ikai Tuenoa ha Taha
- K15** Ko Hai Au?—Fili ha Kaati
- K16** Ko e Nima Fie Tokoni 'o Īlaí
- K18** Fakakaukau Lelei
- K19** Ko 'Eku Taumu'a he Feime'atokoní
- K20** Ngaahi Talanoa Mei he Folofolá: Na'e Vahevahé 'e 'Āpisi 'a e Ongoogolelei
- K23** Peesi Valivalí: Na'e Tui 'a 'Āpisi ki he 'Otuá